

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Miriyeva Fidan Həqiqət qızı

**Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun
istehsalı və bölüşdürülməsinin statistik qiymətləndirilməsi
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060406 - STATİSTİKA

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

prof.P.Q . Muradov

Dos.V.E. Teymurova

KAFEDRA MÜDİRİ:

Prof. S.M. Yaqubov

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT:

Səh

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL Milli hesablar sistemində əsas makroiqtisadi göstəricilər və ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsində onların rolu.....	6
1.1. MHS-nin əsas makroiqtisadi göstəriciləri və onların xarakterik xüsusiyyətləri	6
1.2. Ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsində və beynəlxalq müqayisəlilikdə ÜDM rolu.....	14
1.3. ÜDM –un komponentləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi.....	18
II FƏSİL Milli hesablar sistemində ümumi daxili məhsulun hesablanması və onun beynəlxalq müqayisəliliyi.....	30
2.1.ÜDM –un hesablanması üsulları və onların təyinatı.....	30
2.2. ÜDM və onun komponentlərinin beynəlxalq müqayisəliliyi.....	41
2.3.ÜDM - un müqayisəli qiymətlərlə hesablanması.....	47
III FƏSİL Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun istehsalı və bölüşdürülməsinin statistik tədqiqi.....	61
3.1. Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun dinamikasının və quruluşunun statistik tədqiqi.....	61
3.2. Azərbaycan Respublikasında qeyri- neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsünün statistik tədqiqi.....	69
NƏTİCƏ.....	78
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	82

G İ R İ Ş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas diqqət dövləti idarəetmə orqanlarını lazımi məlumatlarla təmin olunmasına yönəldilir. Dövləti idarəetmə orqanları isə bu məlumatlardan iqtisadi siyasətin, bazarın inkişafına nəzərə çarpan mənfi halların (inflasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi , istehsal güclərinin tam yüklənməməsi və s.) aradan qaldırılması məqsədilə zəruri tədbirlərin işlənilib hazırlanması, sosial problemlərin həll olunmasında müvafiq qərarların qəbul olunması üçün istifadə edirlər. Belə bir şəraitdə ümumi daxili məhsul (ÜDM) yığım və istehlak , məşğulluq və inflyasiya, dövlət büdcəsinin kəsri, pul kütləsi, əhalinin gəlirləri və s. kimi ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərin hesablanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu göstəricilərin əksəriyyəti statistika və xüsusilə milli hesablar sistemi (MHS) çərçivəsində hesablanır. İqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi, proqnozların hazırlanması üçün bu göstəricilərin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Ümumi daxili məhsul BMT, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Dünya Bankı və Avropa Komissiyası tərəfindən makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması və yayılmasının vahid standartı kimi qəbul olunmuş Milli Hesablar Sisteminin əsas göstəricilərindən biridir. ÜDM bu ölkənin rezidentləri tərəfindən müəyyən dövr ərzində istehsal edilən son məhsulun dəyərini ölçür. Onun dinamikası iqtisadiyyatın fəaliyyətinin ümumi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Onun statistik öyrənilməsinin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti də elə bununla müəyyən olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun istehsalı və bölüşdürülməsini statistik tədqiq etməkdən və qiymətləndirməkdən ibarətdir.

İşin məqsədinə uyğun olaraq tədqiqatın əsas **vəzifələri** aşağıdakılardır:

- MHS-nin əsas makroiqtisadi göstəricilərini və onların qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək;
- Ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsində və beynəlxalq müqayisəlilikdə ÜDM rolunu araşdırmaq;
- ÜDM-un tərkibini səciyyələndirən göstəricilər məcmusunu müəyyənləşdirmək;
- Sosial-iqtisadi tədqiqatlar sahəsində istifadə olunan ÜDM hesablanmasının müxtəlif üsullarını öyrənmək;
- Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun dinamikasını və quruluşunu statistik tədqiq etmək;
- Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsünü statistik tədqiq etmək;
- Respublika iqtisadiyyatının iqtisadi artımının əsas meyillərini öyrənmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- İqtisadi fəaliyyətin nəticələrini qiymətləndirən əsas makroiqtisadi göstərici kimi ÜDM ilə MHS-nin göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə müəyyən edilmişdir;
- ÜDM göstəricisinin mühüm xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir;
- Respublikada ÜDM –un cari vəziyyəti statistik təhlil edilmiş və onun inkişaf xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü son məlumatlara əsasən statistik tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat prosesində əldə edilən elmi, nəzəri və praktiki nəticələrdən Milli Hesablar Sisteminin əsas makroiqtisadi göstəricisi olan Ümumi Daxili Məhsulun və onun komponentlərinin hesablanması metodikasının təkmilləşdirilməsi prosesində, ümumi daxili məhsulun müxtəlif dövrlər üzrə müqayisəsində və proqnozlaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri , internet

resursları, kütləvi informasiya vasitələrinin materialları və həmçinin müxtəlif müəlliflərin elmi araşdırmaları təşkil edir.

Tədqiqat işində aşağıdakı statistik metodlardan istifadə edilmişdir: cədvəl, qrafik, indeks, dinamika sıralarının təhlili, orta və nisbi kəmiyyətlər metodu və s.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 83 səhifədir. Ədəbiyyat siyahısında 36 adda ədəbiyyat adı vardır.

Dissertasiyanın birinci fəslə "Milli hesablar sistemində əsas makroiqtisadi göstəricilər və ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsində onların rolu" adlanır. Bu fəsildə MHS-nin əsas makroiqtisadi göstəriciləri və onların xarakterik xüsusiyyətləri geniş tədqiq edilmiş, ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsində və beynəlxalq müqayisəlilikdə ÜDM rolu və əhəmiyyəti araşdırılmış, ÜDM –un komponentləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə "Milli hesablar sistemində ümumi daxili məhsulun hesablanması və onun beynəlxalq müqayisəliliyi" adlanır. Bu fəsildə ÜDM –un hesablanması üsulları və onların təyinatı müəyyən edilmiş, ÜDM və onun komponentlərinin beynəlxalq müqayisəliliyi və ÜDM - un müqayisəli qiymətlərlə hesablanması həyata keçirilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun istehsalı və bölüşdürülməsinin statistik tədqiqi" adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun dinamikası və qeyri- neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü statistik tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın sonunda nəticə və təkliflər formalaşdırılmış, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL Milli hesablar sistemində əsas makroiqtisadi göstəricilər və ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsində onların rolu

1.1. MHS-nin əsas makroiqtisadi göstəriciləri və onların xarakterik xüsusiyyətləri

MHS – dünyanın müxtəlif ölkələrinin təcrübəsində tətbiq edilən qarşılıqlı əlaqədə olan hesablar və balanslar sistemi olmaqla, son məhsulun və milli gəlirin istehsalı, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsini xarakterizə edən yekun iqtisadi - statistik göstəricilər sistemidir.

MHS təkrar istehsal prosesinin müxtəlif mərhələləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, iqtisadiyyatın strukturu, vəziyyəti və dinamikasının təhlili üçün vacib olan əsas makroiqtisadi göstəriciləri müəyyən etməyə imkan verən iqtisadi proseslərin müxtəlif aspektləri haqqındakı informasiyanın nizama salınmasının və sistemləşdirilməsinin xüsusi formasıdır. Bu nizama salınma iqtisadi istehsalın sərhəddini, sərvət və gəlir göstəricilərinin mahiyyətini axın və ehtiyatların qiymətləndirilməsi prinsiplərini, iqtisadi əməliyyatların, aktiv və öhdəliklərin qarşılıqlı əlaqədə olan təsnifatlaşdırma sistemini və göstəricilərin qiymətləndirilməsi metodlarını xarakterizə edən bir sıra konsepsiya və müddəalara əsaslanır.

Milli hesablar sistemində iqtisadiyyatda baş verən bütün prosesləri və nisbətləri xarakterizə etmək üçün bir sıra makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilər iqtisadiyyatda baş verən proses və hadisələrin əlaqələrini əks etdirir, ölkə miqyasında və onun regionlarının iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edir. Ona görə də həmin göstəricilər bəzən MHS-nin mərkəzi göstəriciləri də adlanır. MHS-də əsas makroiqtisadi göstəricilər aşağıdakılardır: [3]

1. Ümumi daxili məhsul (ÜDM);
2. Ümumi milli gəlir (ÜMG);
3. Sərəncamda olan ümumi milli gəlir (SÜMG);
4. Milli son istehlak (Sİ);

- 5.Ümumi yığım(ÜY);
- 6.Xalis ticarət (əmtəə və xidmətlərin (idxal-ixrac))qalığı(XTQ);
- 7.Xalis kreditlər(xalis borclar)(XK);
- 8.Milli sərvət(MS).

İqtisadi fəaliyyətin nəticələrini qiymətləndirən əsas makroiqtisadi göstərici ümumi daxili məhsuldur(ÜDM). O, müəyyən dövr ərzində ölkə daxilində istehsalçı vahidlər-rezidentlər tərəfindən istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin son nəticələrinin dəyər ifadəsində cəmini xarakterizə edir və ölkənin iqtisadi inkişafının ümumi indikatoru hesab olunur. ÜDM göstəricisindən ölkənin və regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsini,onun artım sürətini,istehsalın nəticəsini, başqa göstəricilər arasında mövcud əlaqə və nisbətləri və s. müəyyən etmək üçün geniş istifadə olunur.

ÜDM – bu ölkənin rezidentləri olan müəssisələrin,təşkilatların istehsal fəaliyyətinin nəticəsidir. Lakin hər hansı bir müəssisənin bütün işçiləri rezident deyildir. Buna görə də bu ölkədə yaradılmış dəyərin bir hissəsi həmin ölkənin ÜDM –nün istehsalında öz iştirakına görə qeyri-rezidentlərə ödənilir və ya əksinə. Bu ölkənin rezidentləri gəlirlərin bir hissəsini digər ölkələrin ÜDM-nün istehsalında iştirakına görə xaricdən (digər ölkələrdə yaradılan əlavə edilmiş dəyərdən) məsələn , əmək haqqı şəklində ola bilər.Analoji proseslər mülkiyyətdən gəlirlərin(faizlərin,dividentlərin və s.) bölgüsü ilə də baş verir. Rezidentlər bu gəlirlərin bir hissəsini xaricdə istehsal olunan əlavə dəyərdən alırlar,halbuki bu ölkədə istehsal olunan dəyərin bir hissəsi mülkiyyətdən gəlirlərin qeyri-rezidentlərə ödənilməsi üçün istifadə olunur.[9]

İstər bu ölkənin ÜDM-nün , istərsə də digər ölkənin ÜDM-nün istehsalında iştirakı ilə əlaqədar bu ölkənin rezidentlərinin aldığı bütün ilkin gəlirlərin uçota alınması üçün ümumi milli gəlir (ÜMG) göstəricisindən istifadə olunur.

ÜMG ÜDM-dən, XMG isə XDM-dən həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətə fərqlənir. Onların arasındakı keyfiyyət fərqi ondan ibarətdir ki, milli gəlir son

əmtəə və xidmətlərin axınını, yaxud da yeni yaradılmış dəyəri səciyyələndirdiyi halda, ÜDM ölkənin daxili məhsulunu və digər ölkələrin ÜDM-nin yaradılmasında iştirak edən rezidentlərin əldə etdikləri ilkin gəlirlərin cəmini ifadə edir. Bunların arasındakı keyfiyyət fərqi isə özünü ÜMG-nin ÜDM-dən və XMG-nin XDM-dən qalan dünyadan əldə edilmiş ilkin gəlir arasındakı kənarlaşmada göstərir.

Qalan dünyadan alınan, yaxud da qalan dünyaya verilən ilkin gəlirlər adətən əməyin ödənilməsində, mülkiyyətdən əldə edilən faiz məbləği və dividenddən, həmçinin xaricə birbaşa yeni investisiya qoyuluşundan əldə edilən gəlirdən ibarət olur.

ÜMG-i ÜDM-dən istehsala və idxala vergiləri (subsidiyaları çıxmaqla), muzzdlu işçilərə verilən əmək haqqını və dünyanın qalan ölkələri tərəfindən ödənilən mülkiyyətdən vergiləri çıxıb, alınan fərqlin üzərinə həmin ölkələrdən alınan gəlirləri cəmləməklə də müəyyən etmək olar.

Bir zamanlar, yəni 1953-cü və 1968-ci ilin MHS-də ümumi milli gəlir (ÜMG) ümumi milli məhsul (ÜMM) adlandırılırdı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, rezidentlərin istehsalda iştirakdan və sahib olduqları mülkiyyətdən əldə etdikləri ilkin gəlirlərin toplusu kimi bu, onun mahiyyətini düzgün əks etdirmirdi. Odur ki, MHS-nin 1993-cü və 2008-ci il variantlarında onun ümumi milli gəlir (ÜMG) adlandırılması tövsiyə olunur.

MHS-də ümumi daxili məhsul (ÜDM), xalis daxili məhsul (XDM), ümumi milli gəlir (ÜMG) və xalis milli gəlir (XMG) arasında qarşılıqlı əlaqə vardır və onu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:[8]

$$\text{ÜDM} - \text{Əsas kapitalın istehlakı} = \text{XDM}$$

$$\text{ÜDM} + \text{xaricdən əldə edilən ilkin gəlirlərin qalığı} = \text{ÜMG}$$

$$\text{XDM} + \text{xaricdən əldə edilən ilkin gəlirlərin qalığı} = \text{XMG}$$

$$\text{ÜMG} - \text{Əsas kapitalın istehlakı} = \text{XMG}$$

ÜMG hesablamaq üçün ÜDM göstəricisinin üzərinə xaricdən alınan ilkin gəlirlərin qalığını (saldosunu) əlavə etmək lazımdır:

$$\text{ÜMG} = \text{ÜDM} + \text{xaricdən əldə edilən ilkin gəlirlərin saldosu}$$

Beləliklə, hər iki göstərici bütün iqtisadiyyata aiddir, lakin biri buraxılışı (ÜDM), digəri isə gəliri (ÜMG) ölçür.

Sərəncamda olan ümumi milli gəlir (SÜMG) də MHS-nin əsas göstəricilərindən biri olmaqla, "Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi" hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir. Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir (SÜMG) ÜMG-dən gəlirlər təkrar bölünərkən alınmış və verilmiş cari transferlərin qalığı qədər fərqlənir. Bu transferlərə humanitar yardım, xaricdə yaşayan qohumların verdikləri hədiyyələr, gəlirlərə görə ödənilən vergilər, rezidentlərin xaricə ödədikləri cərimələr və s. daxil edilə bilər. Deməli SÜMG hesablamaq üçün ÜMG-dən qeyri-rezident vahidlər tərəfindən ödənilən cari transfertləri (vergilərdən başqa istehsal və idxala subsidiyaları çıxmaqla) çıxıb, rezident vahidlərin dünyanın qalan dövlətlərindən aldıkları müvafiq transfertləri cəmləmək lazımdır.

SÜMG-dən əsas kapitalın istehlakını çıxmaqla sərəncamda qalan xalis milli gəliri (SXMG) tapmaq olar.

Beləliklə, SÜMG və SXMG gəlirlərin ilkin və təkrar bölgüsü zamanı hesablama aparılan ölkə rezidentlərinin əldə etdikləri bütün gəlirləri əhatə edir. SÜMG və SXMG iqtisadiyyatın beş bölməsinin hamısında müvafiq olaraq sərəncamda qalan ümumi və xalis milli gəlirləri cəmləmək yolu ilə də hesablanı bilər. SÜMG və SXMG milli son istehlaka və qənaətləmə yolu ilə əldə edilən ümumi və xalis milli yığma (qənaətə) bölünür.

Milli son istehlaka – ev təsərrüfatı-rezidentlərin istehlak mallarına, habelə dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının fərdi və kollektiv istehlak üçün əmtəə və xidmətlərə çəkdikləri xərclər daxildir. Belə qruplaşdırma son istehlak üçün xərclərin kim tərəfindən maliyyələşdirilməsini göstərir. Ev təsərrüfatının son istehlak xərcləri onların gəliri hesabına əldə edilən istehlak mallarının və xidmətlərin faktiki məsrəflərinin ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya idarələrinin son istehlak xərcləri onların cari xərclərinin (əsas kapitalın istifadəsi də daxil olmaqla) ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Fərdi

istehlak üçün əmtəə və xidmətləri, sosial təminat, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, büdcə təşkilatları, habelə ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya idarələri təqdim edirlər. Kollektiv xidmətlər isə hüquq-mühafizə, idarəetmə, müdafiə, elm və s. büdcə təşkilatları tərəfindən göstərilir.

Dövlət müəssisələrinin və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlak xərcləri mahiyyətcə bu idarə və təşkilatlar tərəfindən göstərilən qeyri-bazar (pulsuz) xidmətlərin dəyərinə uyğun gəlir.

MHS-də son istehlaka dair iki konsepsiya bir-birindən fərqlənilir:

- 1) xərc konsepsiyası;
- 2) faktiki son istehlak .

Birinci konsepsiyada (xərc konsepsiyası) son istehlak xərclərini üzərinə götürən institusional iqtisadi vahidlər, ikinci konsepsiyada isə (faktiki son istehlak konsepsiyası) son istehlaka sərf olunan xərcdən səmərə əldə edən institusional iqtisadi vahidlər nəzərdə tutulur.

Faktiki son istehlak maliyyələşdirmə mənbəyindən asılı olmayaraq ev təsərrüfatı-rezidentlər tərəfindən fərdi istehlak üçün alınan bütün əmtəə və xidmətlərin dəyərini və dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən bütövlükdə cəmiyyətə göstərilən kollektiv xidmətlərin dəyərini özündə əks etdirir. Ev təsərrüfatları üçün o, istehlak mallarının və xidmətlərin satın alınması xərclərini və natura şəklində sosial transfertlər kimi dövlət idarəetmə orqanlarından və qeyri-kommersiya təşkilatlarından ev təsərrüfatlarının pulsuz aldığı fərdi əmtəə və xidmətlərin dəyərini özündə birləşdirir.

Dövləti idarəetmə orqanlarının faktiki son istehlakı onların kollektiv istehlaka sərf etdikləri xərcə bərabərdir. Beləliklə, bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə son istehlak xərclərinin ümumi məbləği faktiki istehlakın ümumi məbləğinə bərabər olur. Son istehlak haqqında bu konsepsiyaların ikisi də iqtisadi təhlildə qarşıya qoyulan məqsəd və istiqamətlərə xidmət edir.

BMT statistika orqanlarının tövsiyyələrinə əsasən «maddi nemətlərin son istehlakı» dedikdə fərdi və ictimai tələbatı ödəmək üçün istifadə edilən maddi nemətlərin dəyəri başa düşülür.

Maddi nemətlərin son istehlakının tərkibinə aşağıdakılar aiddir:

1. Maddi nemətlərin əhali tərəfindən şəxsi istehlakı;
2. Əhaliyə mədəni məişət xidməti göstərən təşkilat və idarələrdə maddi nemətlərin istehlakı;
3. Cəmiyyətin kollektiv tələbatını təmin edən idarələrdə maddi nemətlərin istehlakı.

Maddi nemətlərin əhali tərəfindən şəxsi istehlakı fərdi pul gəlirləri hesabına satın alınan, habelə özünün şəxsi təsərrüfatından və digər mənbələrdən alınan və natura şəklində istehlak olunan maddi nemətlərin dəyərini əhatə edir.

Mədəni-məişət və sosial xidmətlər göstərən idarələrdə maddi nemətlərin istehlakı təhsil, mədəniyyət, mənzil-kommunal təsərrüfatı, səhiyyə, sosial təminat, incəsənət və əhaliyə məişət xidməti sahələrində pullu, pulsuz və ya pulu qismən ödənilən xidmətlər göstərən idarə və təşkilatların material xərclərini (o cümlədən əsas fondlarının aşınmasını) əhatə edir.

Kollektiv tələbatı təmin edən idarələrdə material istehlakı cəmiyyətə elm, idarəetmə, müdafiə, maliyyə, sığorta və s. sahələr üzrə kollektiv xidmətlər göstərən idarələrin material xərclərini əhatə edir.

Ümumi yığım dedikdə :

- 1) əsas kapitalın ümumi yığımı ;
- 2) maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi;
- 3) qiymətlilərin (zinət şeyləri, əntiq əşyalar və s.) xalis alqısı nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq MHS-də gəlirlərdən istifadənin hər iki hesabında saldolaşdırıcı maddə kimi yığım götürülür. Sərəncamda olan gəlirlə son istehlaka məsrəflərin fərqi kimi, ya da təshih edilmiş sərəncamda olan gəlirlə faktiki son istehlak arasındakı fərq kimi hesablanmasından asılı olmayaraq onların dəyəri eyni olur. İrəlidə deyildi ki, qeyri-maliyyə və maliyyə korporasiyalarının son istehlaka

məsrəfləri və faktiki son istehlakı olmur. Onların xalis yığımları xalis sərəncamda olan və ya təshih edilmiş sərəncamda olan gəlirlərinə bərabər olur (təqaüd fondları üzrə təshihedici maddələr istisna olmaqla).

Yığım sərəncamda olan gəlirlərin son istehlak üçün əmtəələrə və xidmətlərə sərf edilməyən hissəsidir. Sərəncamda olan gəlirlərdən son istehlaka məsrəflərdən asılı olaraq o neqativ və ya pozitiv ola bilər. Yığımın pozitiv olduğu halda xərclənmiş gəlir aktivlərin əldə edilməsinə və ya öhdəçiliklərin azaldılmasına yönəldilməlidir. Xərclənmiş gəlir bilərəkdən maliyyə və ya qeyri-maliyyə aktivlərinin alınmasına, ya da öhdəçiliklərin azaldılmasına sərf olunmadıqda bu mövcud və ən çox likvidliyə malik maliyyə vəsaitlərinin artırılmasına gətirib çıxarır. Yığım neqativdirsə, ya maliyyə və ya qeyri-maliyyə aktivlərin müəyyən hissəsi ləğv ediləcək, ya da bəzi öhdəçiliklər artacaqdır. Beləliklə, yığım sistemi cari hesablarla sonrakı hesablar arasında əlaqə yaradır. Əgər yığım sıfıra bərabər olarsa, institusional vahidin öz vəsaitinin bir hissəsini ləğv etməsi və ya hər hansı öhdəçiliyini dəyişməsi vacib deyil. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə aldıqda sərəncamda olan gəlirə mövcud vəsaitləri azaltmadan, özünün başqa aktivlərini ləğv etmədən və öz öhdəçiliyini artırmadan, institusional vahidlərin hesabat dövründə son istehlaka əmtəə və xidmətlərin alınmasına yönəldə biləcəyi maksimal məbləğ kimi baxmaq olar.

Xarici ticarət (əmtəə və xidmətlərin ixrac-idخال) qalığı ÜDM-un son istifadənin başlıca ünsürlərindən biridir. Bu göstərici ixracın həcmindən idخالın həcmi çıxmaqla hesablanır.

Ümumi milli qənaət MHS-nın çox mühüm göstəricilərindən biridir, bu, sərəncamda qalan gəlirin son istehlaka cəlb olunmamış və yığımın artırılmasına yönəldilə bilən hissəsidir. Lakin qənaət etmək yolu ilə pul yığılmasını banklardakı depozitlərlə qarışdırmaq olmaz. Bunların arasında aşağıdakı fərqlər vardır. MHS-da müəyyən olunduğuna görə qənaət etmə yolu ilə pul yığını mövcud pulun və digər maliyyə aktivlərinin artmasına səbəb ola və maddi aktivlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki,

mövcud pulun və banklardakı depozitlərin artımı yalnız qənaət etmə yolu ilə pul yığımı hesabına deyil, həm də maliyyə öhdəlikləri hesabına (məsələn, istiqrazlar, kreditlər və i.a.) təmin oluna bilər. Bundan başqa mövcud pulun və depozitin artımı qənaət edilmiş vəsaitin deyil, aktivlərin formasını dəyişməsi hesabına da baş verə bilər. Məsələn, hər hansı bir şəxs öz mülkiyyətində olan evini satmış və pulu banka qoymuşdursa, bu MHS-də müəyyən olunduğu kimi qənaət deyil, depozit artımı deməkdir.

Qənaət- investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən biridir. Bunun başqa bir mənbəyi kapital transfertləri, yəni yenidən (təkrar) bölgü xarakterli birdəfəlik daxilolmalardır. Kapital qoyuluşunun dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi mənbəyini əmələ gətirir. Kapital transfertin qeyri-maddi aktivlərdən ibarət olan hissəsinə aşağıdakılar daxildir:[18]

- 1) əsas kapitalın ümumi yığımı ;
- 2) maddi dövrüyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi ;
- 3) qiymətliyərin xalis alqısı (zərgərlik məmulatları, qiymətli rəsm əsərləri və s.) ;
- 4) istehsalın məhsulu olmayan maddi aktivlərin (torpaq, faydalı qazıntı yataqları və s.) xalis alqısı ;
- 5) istehsalın məhsulu olmayan qeyri-maddi aktivlərin (patentlərin, müəllif hüquqlarının və s.) xalis alqısı.

MHS-dən əsas göstəricilərindən biri də xalis kreditlər və xalis borclardır. Bu göstərici iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə maliyyələşdirmə mənbələri ilə (qənaət üstəgəl kapital transfertlər) investisiyaların yuxarıda göstərilən tərkib ünsürlərinin cəmi arasındakı fərqi bərabərdir. Xalis kreditlər (iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə) başqa ölkələrə verilmiş resurs göstəricisidir. Xalis kreditlər həmçinin ölkə rezidentlərinin aldığı maliyyə aktivlərinin götürdükləri maliyyə öhdəliklərindən artıq olması kimi də təsəvvür oluna bilər. Xalis borc (bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə) xalis kreditlərə simmetrik olan göstəricisidir. O, ölkə rezidentlərinin qaytarılmaq şərti ilə xaricdən aldığı resursların həcmi göstərir. Başqa sözlə desək, xalis kreditləşmə (borc alma) dedikdə bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində hər hansı bir

ölkənin başqa bir ölkənin sərəncamına müvəqqəti verdiyi və ya həmin ölkədən öz ölkəsinin sərəncamına müvəqqəti götürdüyü resursların həcmi nəzərdə tutulur.

MHS-də milli sərvətlər dedikdə insan əməyinin məhsulu olan yığımın maddi nemətlərin, kiminsə mülkiyyətində olan torpağın və təbii resursların, habelə təkrar istehsal oluna bilməyən qeyri-maddi və maliyyə aktivlərinin cəmidir. BMT –nin tövsiyyə etdiyi yeni MHS-nin standartına görə milli sərvət göstəriciləri ölkədə toplanmış «qeyri-maliyyə» (maddi və qeyri-maddi) və «maliyyə» aktivlərinin cəmindən dövrün əvvəlinə və axırına müəyyən edilmiş öhdəlikçilikləri çıxmaqla müəyyən edilir .

Beləliklə ,MHS –nə daxil olan makroiqtisadi göstəricilər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olub, iqtisadiyyatda baş verən proseslərin müxtəlif cəhətlərinin aşkar edilməsində biri digərinə şərait yaradır və onu tamamlayır.

1.2 Ölkənin sosial - iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsində və beynəlxalq müqayisəlilikdə ÜDM rolu

MHS göstəriciləri makroiqtisadi hadisələrə ümumi xarakteristika verilməsini təmin edir.MHS-nin göstəriciləri aşağıdakıları səciyyələndirməyə imkan verir:[27]

- ÜDM- un həcmi. Bu göstərici müəyyən dövr ərzində hər hansı bir ölkənin istehsal olunmuş son əmtəə və xidmətlərinin dəyərini əks etdirir. Hər nəfərə düşən ÜDM göstəricisi isə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur ;

- İqtisadi inkişaf tempi(sürəti). Bu göstəricini hesablamaq üçün sabit qiymətlərlə ÜDM- un həcmi həmin dövrün hər hansı göstəricisi ilə müqayisə etmək lazımdır və ondan keçirilən iqtisadi siyasət, aparılan islahatların və proqramların effektivliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur;

- İqtisadiyyatın sahə quruluşu. Bu göstəricidən ölkə iqtisadiyyatında hər bir sahəni oynadığı rolu müəyyən etmək üçün istifadə olunur və bunun üçün ÜDM – un sahə quruluşu haqqında məlumatlardan istifadə olunur;

- ÜDM –dan istehlak , yığım və ixrac məqsədilə istifadə olunmasının quruluşu. Bu göstərici istehsalın genişləndirilməsi imkanlarının qiymətləndirilmək, əhalinin həyat səviyyəsini təhlil etmək və s. üçün lazımdır.

- Əmək məhsuldarlığı və ümumi məhsuldarlıq. Bu göstəricidən iqtisadi artım sürətini və iqtisadi səmərəliliyi təhlil etmək üçün istifadə edilir və ÜDM –un ya əmək , ya da ümumi əmək və kapital sərfinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

-Milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü. Bu prosesləri təhlil etmək üçün MHS –nin göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Bu göstəricilər gəlirlərin bölüşdürülməsi və əhalinin həyat səviyyəsi sahəsində dövlət siyasətinin aparılması və onun nəticələrinin təhlili üçün lazımdır.

-Əhalinin son istehlakı. Bu sahədə təhlil aparmaq üçün faktiki son istehlak, onun quruluşu, əmtəə və xidmətlərin daxil olma mənbələri və s. göstəricilərdən istifadə olunur.

-İnvestisiya prosesi. Bu prosesi təhlil etmək üçün MHS – də kapital xərclərinin maliyyələşdirmə mənbələrini, investisiyaların quruluşunu xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə olunur və s.

MHS –nin məlumatlarının təhlili prosesində iqtisadi artım sürəti ilə (ÜDM –un fiziki həcm indeksi) aşağıdakı göstəriciləri müqayisə edilir:

- 1) Dövlət büdcəsi kəsrinin ÜDM –da xüsusi çəkisi;
- 2) Dövlət aparatının saxlanması xərclərinin ÜDM–un ümumi həcminə olan nisbəti;
- 3) Daxili və xarici borcun ÜDM –a olan nisbəti.

Dövlət büdcəsi kəsrinin ÜDM-ə olan nisbətini ifadə edən göstəricinin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu göstəricidən fiskal və pul siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, bəzi hallarda operativ məqsədlər üçün də istifadə edilir. Məsələn, Avrop İttifaqı çərçivəsində belə bir qayda hökm sürür ki, büdcə kəsiri ÜDM-in 3%-dən çox olmayan ölkələr Avropa valyuta ittifaqına buraxıla bilərlər . Məlum olduğu kimi, dövlət büdcəsi gəlirlərinin əsas mənbəyi vergi daxilolmalarıdır. Vergi dərəcələrinin həddən çox yüksək müəyyən edilməsi iqtisadi

artım sürətini azalda bilər. Ona görə də statistika orqanları vergilərin iqtisadi artma sürətini azalda bilər. Ona görə statistika orqanları vergilərin iqtisadi artma və digər makroiqtisadi göstəricilərə necə təsir etdiyini öyrənir.

Bütün bu göstəricilərin təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmaya imkan verir:

- 1) Büdcə kəsirinin ÜDM –a olan nisbətinin yüksək olması iqtisadi artım sürətinin aşağı olması deməkdir;
- 2) ÜDM –da dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi yüksəldikdə ÜDM –un artım sürəti aşağı düşür;
- 3) Dövlət borcunun nisbi kəmiyyəti nə qədər yüksək olarsa ,iqtisadi artım sürəti də bir o qədər aşağı olur.

ÜDM təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin son nəticələrini səciyyələndirən, makroiqtisadi təhlildə və beynəlxalq müqayisələrdə geniş istifadə olunan ən mühüm göstəricidir.ÜDM-un tərkibinə hansı ölkənin mülkiyyətində olmasından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hesablama aparan ölkədə fəaliyyət göstərən iqtisadi vahidlər tərəfindən son istifadə üçün istehsal olunan məhsulların və xidmətlərin bazar dəyəri daxil edilir. ÜDM göstəricisinin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:[3]

1)ÜDM əmtəə və xidmətlərin son istehsalının dəyərini əks etdirir. Bu o deməkdir ki, istehsal prosesində istifadə edilən əmtəə və xidmətlərinin aralıq istehlakının dəyəri,yəni xammal,material,enerji,toxum, yem, kommersiya və maliyyə xidmətləri və s. ÜDM –a daxil olunmur və bununla da təkrar uçota almalara yol verilmir.

2)ÜDM rezidentlər tərəfindən istehsal edilən daxili məhsuldur.Milli mənsubiyyətindən və vətəndaşlığından asılı olmayaraq o, mövcud ölkənin iqtisadi ərazisində iqtisadi mənafehin (maragın) mərkəzi hesab edilən bütün iqtisadi vahidlər tərəfindən istehsal edilir.

3)ÜDM ümumi məhsuldur və bu göstərici istehlak olunmuş əsas kapitalla birlikdə hesablanır. Əslində isə daxili məhsulun dəyəri xalis formada (yəni əsas kapitalın istehlakı çıxılmaqla) hesablanmalıdır. Xatırladaq ki, xalis daxili

məhsul ÜDM–dan olunmuş əsas kapitalın istehlakını (ƏKİ)çıxmaqla hesablanır. Lakin MHS – nin prinsiplərinə uyğun olaraq istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyərini müəyyən etmək o qədər də asan deyildir. Çünki, əsas kapitalın istehlakı haqqında mühasibat uçotunun məlumatları MHS –nin tələblərinə cavab vermir. Beləki, əsas kapital MHS – də tövsiyə olunan bərpa dəyəri ilə deyil, tam ilk dəyərlə qiymətləndirilir və amortizasiya ayırmaları da buna əsasən hesablanır. Başqa bir tərəfdən ölkələrin hamısı belə hesablamalar aparmır, hesablamaları aparən ölkələrin metodologiyasında isə müxtəlifliklər olur. Ona görə də ölkələr arasında beynəlxalq müqayisə apararkən ÜDM göstəricisindən istifadə etmək daha məqsədəuyğun hesab edilir.

ÜDM –dan beynəlxalq miqyasda istehsalın həcmnin, əhalinin həyat səviyyəsinin, iqtisadi artım sürətinin hesablanmasında, habelə bir sıra göstəricilərin səviyyəsinin (dövlət büdcəsi kəsrinin , təhsilin,səhiyyənin saxlanması və inkişaf etdirilməsinə,ölkənin müdafiəsi üçün ayrılan xərclərin ümumi daxili məhsula xüsusi cəkisi və s.) müəyyən edilməsində istifadə edilir.

ÜDM-un beynəlxalq müqayisəsini apararkən müqayisə aparılan ölkələr arasında ÜDM-un hesablama bazası razılaşdırılmalı və ÜDM-un ifadə olunduğu ölçü vahidləri və qiymətlərin miqyasının müqayisəliliyi təmin edilməlidir.[14]

Beləliklə,ÜDM - MHS-nin əsas göstəricisidir, ondan statistikada və beynəlxalq müqayisələrdə geniş istifadə olunur.O, ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricisidir və insan potensialının inkişaf indeksinin elementlərindən biri hesab edilir. İstehsal mərhələsində - iqtisadiyyat sahələrinin əlavə dəyərlərinin cəmini, istifadə mərhələsində - son istehlak, yığım və ixrac üçün nəzərdə tutulmuş əmtəə və xidmətlərin dəyərini əks etdirir..MHS-nin “İstehsal” hesabında ÜDM - ümumi buraxılışın və aralıq istehlakın həcmələri arasındakı fərq kimi, “Gəlirin yaranması” hesabında – maddəli işçilərin əmək haqlarının, istehsal xalis vergilərin və iqtisadiyyatın ümumi mənfəətinin cəmi kimi, “Gəlirlərin istifadəsi” hesabında – son istehlaka və yığma çəkilən xərclərin cəmi kimi

hesablanır. Xalis daxili məhsul göstəricisindən əsas kapitalın istehlakı qədər fərqlənir.

1.3 ÜDM –un komponentləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi

Ümumi Daxili Məhsul (UDM) cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan əsas göstəricidir. Yada salaq ki, ümumi daxili məhsul (ÜDM) ya istehsal olunmuş bütün əmtəə və xidmətlərin son dəyərində, ya da onların ödənilməsinə yönəldilən bütün xərclərin cəminə bərabərdir.

Beləki, ÜDM-un həcmi sahələr və yaxud da bölmələrdə (sektorlarda) fəaliyyət göstərən bütün istehsal vahidlərində yaradılmış əlavə dəyərləri cəmləməklə istehsal üsulu ilə, iqtisadi vahidlərin-rezidentlərin mal və xidmətlərin istehsalçıları arasında bölüşdürüldüyü ilkin gəlirlərin məbləği, yəni gəlirlər üsulu ilə və mal və xidmətlərin son istehlakını özündə birləşdirən xərclər üsulu ilə də müəyyənləşdirilə bilər.

ÜDM-un həcmi istehsal üsulu ilə müəyyən olunduqda onun əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı;
- Aralıq istehlak;
- Ümumi əlavə dəyər;
- İstehsala və idxala vergilər;
- İstehsala və idxala subsidiyalar.

Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı dedikdə, nəzərdən keçirilən dövrdə iqtisadi vahidlər (rezidentlər) tərəfindən istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin dəyəri nəzərdə tutulur.

MHS-də müəyyən olunduğu kimi, ümumi buraxılış anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- hansı məqsəd üçün istifadə edilməsindən asılı olmayaraq bütün əmtəələr (həm özünün istehsalı olmayan məhsullardan başqa iqtisadi vahidlərə göndərilmiş

əmtəələr, həm də istehsalçının maddi dövrüyyə vəsaitləri ehtiyatının artımı da daxil olmaqla özünün son istehlakı, yaxud da yığım üçün istehsal edilmiş məhsullar;

-digər institusional iqtisadi vahidlərə göstərilən xidmətlər, xüsusilə də dövləti idarəetmə orqanları və qeyri-kommersiya xidmətləri;

-ev təsərrüfatlarının özlərinin öz mənzillərinə xidmət etmələri və muzzla tutulmuş ev qulluqçularının göstərdikləri xidmətlər.

Ev təsərrüfatlarının üzvü olan şəxslərin bir-birlərinə göstərdikləri pulsuz ev xidmətləri (yeməyin hazırlanması, paltarın yuyulması, evin təmizlənməsi, ev avadanlıqlarının təmiri və i.a.) MHS-də istehsal dairəsinə daxil edilmir.

Aralıq istehlak dedikdə, digər əmtəə və xidmətləri istehsal etmək üçün həmin dövrdə istehlak olunmuş əmtəələrin (əsas fondlar istisna olmaqla) və göstərilmiş bazar xidmətlərinin dəyəri nəzərdə tutulur. Bunlara konkret olaraq aşağıdakılar daxil edilir:

1) sərf olunan xammal və materialların, yanacağın, enerjinin, toxumun, yemlərin (satın alınmış və öz istehsalı), qida məhsullarının, kimyəvi vasitələrin, dəftərxana ləvazimatlarının, xüsusi geyimlərin və s. dəyəri;

2) digər müəssisələr və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin (təmir işləri, nəqliyyat, rabitə, hesablama mərkəzlərinin, kommunal təsərrüfatlarının, habelə reklam, mal, sığorta, hüquqşünas və məsləhətçilərin göstərdikləri xidmətlərin dəyəri və s.) dəyəri. Aralıq istehlak əmtəə və xidmətlər istehsal prosesinə daxil olduğu anda (məqamda) qüvvədə olan alıcı qiyməti ilə qiymətləndirilir. Bu qiymətə ticarət-nəqliyyat əlavələri və məhsullara qoyulan vergilər (əlavə dəyər vergisindən başqa) daxil edilir, məhsullara görə verilən subsidiyalar isə onun üzərindən çıxılır.

Ümumi əlavə dəyər istehsal edilmiş əmtəələrin və göstərilmiş xidmətlərin (ümumi buraxılış) dəyəri ilə istehsal prosesində tamamilə istehlak olunmuş əmtəə və xidmətlərin(aralıq istehlak) dəyəri arasındakı fərq kimi hesablanır. Ümumi əlavə dəyər hesablanarkən maliyyə vasitəçilərinin göstərdikləri xidmətin dolayı yolla müəyyən edilən aralıq istehlakı nəzərə alınmalıdır. Bu xidmətlərin dəyəri

maliyyə vasitəçilərinin (məsələn, bankların) aldıkları və verdikləri faiz məbləğləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Və bu, prinsipcə bütün müştərilərə-müəssisələrə, ev təsərrüfatlarına, rezidentlərə və qeyri-rezidentlərə şamil edilir. Ona görə də bu, onların arasında bölüşdürülməli və müvafiq olaraq müəssisələrin aralıq, ev təsərrüfatlarının isə son istehlakından və xidmətləri ixracında göstərilməlidir. Bu, MHS-nin 1993-cü il variantındakı tələblərə uyğun gəlir. Lakin, bu cür hesablama metodikasından hələ istifadə olunmur, o, baxılma mərhələsindədir və buna görə də ölkələrin əksəriyyətindən köhnə metoddan istifadə edilir. Köhnə metoda uyğun olaraq maliyyə vasitəçilərinin göstərdikləri və dolayısı yolla ölçülən bütün xidmətlər ümumi buraxılışı sıfıra bərabər olan şərti vahidlə aralıq istehlaka aid edilir. Beləliklə, bütün bölmələrin, yaxud da sahələrin ümumi əlavə dəyərinin cəmi maliyyə vasitəçilərinin dolayısı yolla müəyyən edilən xidmətlərinin dəyəri qədər azaldılmalıdır.[5]

İstehsala və idxala qoyulan vergilər - əmtəə və xidmətlərin istehsalı və idxalı, yaxud da istehsal amillərindən istifadə ilə əlaqədar olaraq istehsal vahidlərindən dövləti idarəetmə orqanlarının aldıkları icbari əvəzsiz və geri qaytarılmayan tədiyələrdən ibarətdir. Bunlar ona görə əvəzsiz hesab olunur ki, dövlət, ödənişi həyata keçirən fərdi vahidə onun müqabilində heç bir şey vermir. Lakin vergilər yolu ilə toplanmış vəsaitdən digər vahidlərə verilə, yaxud da bütövlükdə cəmiyyət miqyasında görülən tədbirlərə sərf oluna bilər. Əmtəə və xidmətlərin istehsalı və idxalı ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilmiş vergilər müəssisə və təşkilətlər tərəfindən mənfəətin olub- olmamasından asılı olmayaraq ödənilir.

İstehsala və idxala vergilər məhsula və idxala görə vergilərdən və istehsala digər vergilərdən ibarətdir.

Məhsullara qoyulan vergilər müəssisələr tərəfindən istehsal edilən, satılan, yaxud da idxal olunan əmtəə və xidmətlərin miqdarına və ya dəyərinə mütənasib olaraq alınan vergilərdir.

İstehsalda iştirak etmələri nəticəsində müəssisə və təşkilatların ödəməli olduqları məhsula görə vergilərdən başqa qalan bütün vergilər istehsala görə digər vergilərə daxil edilir. Belə vergilərə müəssisənin əldə etdiyi mənfəətə və ya sair gəlirlərə görə vergilər daxil edilir və onlar istehsalın səmərəliliyindən asılı olmayaraq dövlət büdcəsinə ödənilir.

Subsidiya - əmtəə və xidmətlərin istehsalı, satışı və idxalı, habelə müəyyən bir iqtisadi və sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün istehsal amillərindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət tərəfindən müəssisələrə əvəzsiz və qaytarılmamaq şərtlə verilən tədiyələrdir. Subsidiyalar istehsala və idxala görə subsidiyalara bölünür.

İstehsala və idxala subsidiyalar müəssisələrin cari istehsal fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq dövlət tərəfindən verilən və qaytarılmayan cari ödəmələrdir. Kapital transfertlərinə aid edilən əsas kapitalın yığılmasını maliyyələşdirmək üçün müəyyən edilən investisiya subsidiyaları buraya daxildir.

İstehsala subsidiyalar isə öz növbəsində məhsula və istehsala görə digər subsidiyalara bölünür.

Məhsula görə subsidiyalar adətən rezidentlər tərəfindən istehsal edilən, satılan və ya idxal edilən mal və xidmətlərin miqdarına və ya dəyərinə mütənasib olaraq ödənilən subsidiyalardır. Müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun satış qiymətinin orta istehsal xərclərindən aşağı təyin edilməsi nəticəsində baş verən daimi zərərlərə görə dövlət büdcəsindən müntəzəm ödəmələr, ixrac və idxal subsidiyaları və s. aiddir.

Müəssisələr istehsala görə digər subsidiyaları dövləti idarəetmə orqanlarından istehsal amillərindən istifadə ilə əlaqədar olaraq alırlar.

İstehsala görə digər subsidiyalara onların aşağıdakı əsas növləri daxildir:

- xüsusi şəxslər kontingentinin (əlillər, yeniyetmələr) əməyindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq ödənilən subsidiyalar;

- digər istehsal amillərindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq ödənilən subsidiyalar (məsələn, hər hansı bir xammal, enerji növündən istifadə edilməsinin stimullaşdırılması üçün);
- ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması (məsələn, istehsal tullantılarının əlavə emalına sərf olunan xərclərin ödənilməsi) üçün subsidiyalar.

Sosial sığortaya ayırmalar işverənlər tərəfindən həyata keçirilir. Burada məqsəd muzzdlu işçilərə gələcəkdə sosial yardım göstərməkdən ibarətdir. Sosial yardım isə dövlət sosial sığorta orqanları, dövlət və qeyri-dövlət pensiya fondları, sığorta təşkilətləri, ev təsərrüfatlarının işverənləri tərəfindən həyata keçirilir.

İşverənlər tərəfindən sosial sığortaya faktiki ödənilən və şərti hesablanan ayırmalar bir-birindən fərqlənir. Sosial sığortaya faktiki ayırmalar işverənlərin üçüncü tərəfə, yəni sosial sığorta təşkilatlarına ödəmələrindən ibarətdir. Bu, əhalinin sosial təminatı və sosial sığortası proqramlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu ödəmələr əhaliyə pensiya verilməsi və yardım göstərilməsi, işçilərin müalicəsi və istirahətinin təşkili ilə əlaqədar sərf olunan xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün əsas vəsait mənbəyidir. Bunlar işverənlər tərəfindən birbaşa sosial sığorta təşkilatına verilsə də, onlar muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsinin tərkib hissələrindən biridir.

İşverənlərin sosial sığortaya faktiki həyata keçirdikləri ödəmələr onun (yəni sosial sığortanın) bütün növləri (sosial sığorta fondları, pensiya fondu, əhalinin sosial müdafiəsi fondu) üzrə əmək haqqı fonduna əsasən hesablanır. İşverənlərin tibbi sığortaya icbari ödəmələri, habelə müəssisələrin öz işçilərinə tibbi yardım göstərməsi ilə əlaqədar səhiyyə orqanları ilə bağladlıqları müqaviləyə uyğun olaraq sərf etdikləri xərc də buaraya aiddir. İşverənlərin qeyri-dövlət sığorta şirkətlərinə, yaxud da fondlarına ayrı-ayrı işçilər üçün ödədikləri könüllü ayırmalar da şəxsi sığorta vərəqəsinə uyğun olaraq natura formasında əmək haqqı kimi qeyd edilir.

Sosial sığortaya şərti hesablanan ayırmalar dedikdə, işverənlərin hazırda işləyən və keçmiş işçilərinə, yaxud da onların himayəsində olan şəxslərə üçüncü tərəfi, məsələn, sığorta şirkətlərini cəlb etmədən, yaxud da, xüsusi fond və ya

ehtiyat formasında bu məqsəd üçün ayrıca institusional vahid təsis etmədən öz vəsaiti hesabına ödədikləri sosial yardım nəzərdə tutulur. Sığortalama məqsədilə heç bir ödəniş olmasa da, onlar şərti olaraq müəyyən olunur və muzzdlu işçilərin əmək ödənişlərinə daxil edilir. Bu məqsədlə cari dövrdə işverənlərin işçilərə faktiki verdikləri sosial yardımların məbləği şərti hesablama kimi qəbul oluna bilər. Bu şərti yardımlara əmək müqaviləsi başa çatdıqda muzzdlu işçilərə verilən işdən çıxarılma pulu; müəssisənin yenidən qurulması, ləğv edilməsi nəticəsində, yaxud ştatlar ixtisar olunarkən işdən çıxarılmış işçilərə işədüzəlmə dövründə ödənilən məbləğlər əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə əlaqədar olaraq verilən yardımlar; pensiyalara edilən əlavələr, işçilərə tədris məzuniyyətləri ilə bağlı ödənişlər; uşağa qulluq edilməsi üçün qadınlara qismən ödənilən məzuniyyət məbləğləri; müəssisənin göndərişi ilə təhsil alan tələbə və şagirdlərə verilən təqaüdlər aiddir.

ÜDM-i bölgü metodu ilə hesablamaq üçün onun tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:[18]

- 1) muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi;
- 2) istehsala və idxala görə alınan xalis vergilər (istehsala və idxala görə alınan subsidiyaları çıxmaqla);
- 3) ümumi mənfəət və ümumi qarışıq gəlirlər.

Muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi dedikdə, hesabat dövründə yerinə yetirilmiş işin müqabilində işverənlərin natura və pul formasında muzzdlu işçilərə ödəməli olduqları haqq nəzərdə tutulur. Əməyin ödənilməsinin özü də iki hissədən ibarətdir:

- 1) əmək haqqı;
- 2) işverənlər tərəfindən ödənilən sosial sığortaya ayırmalar.

Əmək haqqı – maliyyələşdirilmə mənbəyindən asılı olmayaraq verilən mükafat və əlavələr də daxil olmaqla natura və pul formasında hesablanan bütün ödəmələrdən (qanunvericiliyə uyğun olaraq işçilərə işləmədikləri iş günləri – növbəti məzuniyyət, bayram günləri və i. a. – müqabilində verilən ödəmələr də daxil olmaqla) ibarətdir. Əmək haqqı vergilər və muzzdlu işçilərdən tutulan digər

məbləğlər çıxılana qədər hesablanan məbləğdir. Həm də bu zaman rezident müəssisə və təşkilatların işçilərə ödədikləri əmək haqqı nəzərdə tutulur.

Sosial sığortaya ayırmalar işverənlər tərəfindən həyata keçirilir. Burada məqsəd müddətli işçilərə gələcəkdə sosial yardım göstərməkdən ibarətdir. Sosial yardım isə dövlət sosial sığorta orqanları, dövlət və qeyri-dövlət pensiya fondları, sığorta təşkilatları, ev təsərrüfatlarının işverənləri tərəfindən həyata keçirilir. Bunlar bir qayda olaraq ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır və aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) xəstələnmə, zədələnmə, uşaq doğulması, əlillik, qocalıq və s. səbəblər nəticəsində müalicəyə tələbatın olması;
- 2) himayədə olan şəxslərin (ər və ya arvadın, uşaqların, ahi qohumların, əlillərin və s.) saxlanması üçün zəruriliyi;
- 3) pensiyaya çıxmaq, işsiz qalmaq, xəstələnmək, zədələnmək, uşaq doğulması nəticəsində ümumiyyətlə, yaxud da tam olmayan iş günü ərzində işləməyin mümkünsüzlüyü;
- 4) ailə başçısının vəfat etməsi;
- 5) təhsil almağa çəkilən xərclərin ödənilməsinin zəruriliyi;
- 6) az gəlirli ev təsərrüfatlarının (pensiyaçılar, çoxuşaqlı ailələr və i.a.) mənzil haqqının ödəmə bilmələrinin mümkünsüzlüyü.

İşverənlər tərəfindən sosial sığortaya faktiki ödənilən və şərti hesablanan ayırmalar bir-birindən fərqlənir. Sosial sığortaya faktiki ayırmalar işverənlərin üçüncü tərəfə, yəni sosial sığorta təşkilatlarına ödəmələrindən ibarətdir. Bu, əhalinin sosial təminatı və sosial sığortası proqramlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu ödəmələr əhaliyə pensiya verilməsi və yardım göstərilməsi, işçilərin müalicəsi və istirahətinin təşkili ilə əlaqədar sərf olunan xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün əsas vəsait mənbəyidir. Bunlar işverənlər tərəfindən birbaşa sosial sığorta təşkilatına verilsə də, onlar müddətli işçilərin əməyinin ödənilməsinin tərkib hissələrindən biridir.

Ümumi mənfəət və ümumi qarışıq gəlirlər – ümumi əlavə gəlirdən maddəli işçilərin əməyinin ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər, habelə istehsal və idxala görə ödənilən vergilər çıxıldıqdan sonra istehsalçıların əlində qalan gəlirdir. Bu maddə ümumi mənfəəti (qarışıq gəlirləri), əməyin ödənilməsini, istehsal və idxala görə müəyyən edilmiş vergiləri, istehsal və idxala görə ödənilən subsidiyaları, mülkiyyətdən əldə edilmiş gəlirləri əhatə edir. Ev təsərrüfatlarına məxsus olan, lakin heç bir korporasiyaya daxil olmayan müəssisələrdə onun üzvlərinə ödənilməyən əmək məsrəfləri ola bilər. Lakin bunlar görülən iş üçün haqq verilməsini xatırladır və sahibkarın gəlirindən əlahiddələşə bilməz. Buna qarışıq gəlirlər deyilir. Bu, əhəlinin şəxsi həyatı təsərrüfatlarından əldə etdiyi, habelə kiçik fərdi sahibkarların gəlirlərindən ibarətdir. Ümumi mənfəət və qarışıq gəlirlər istehlak olunmuş əsas kapital çıxılmadan müəyyən edilir. Ümumi mənfəətdən və ümumi qarışıq gəlirdən istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyəri çıxıldıqda xalis mənfəət və xalis qarışıq gəlirlər alınır.

ÜDM son istifadə metodu ilə aşağıdakı komponentlərin cəmi kimi müəyyən edilir:

1. əmtəə və xidmətlərin son istehlak xərcləri;
2. ümumi yığım (qənaət) ;
3. əmtəə və xidmətlərin ixrac-idxal qalığı.

Əmtəə və xidmətlərin son istehlak xərcləri dedikdə, ev təsərrüfatları- rezidentlərin istehlak malları və xidmətlərinə, habelə dövləti idarəetmə müəssisələri (bütçə təşkilatları) və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının fərdi və kollektiv istehlakı ödəyən əmtəə və xidmətlərə sərf etdikləri xərclər nəzərdə tutulur.

Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) istehlak malları (əmtəələri) və xidmətlərinin alınmasına sərf olunan xərclər;
- 2) əmək ödənişləri formasında, natura ifadəsində alınmış əmtəə və xidmətlərin, hədiyyələrin istehlakı;

3) ev təsərrüfatları tərəfindən özlərinin son istehlakı üçün istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin istehlakı.

Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinə rezidentlərin ezamiyyət, turist səfərləri dövründə xaricdən satın aldıkları əmtəə və xidmətlər daxil edilməli, qeyri-rezidentlərin gəldikləri ölkədə eyni formada satınalmaları isə onun üzərindən çıxılmalıdır. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri onların öz gəlirləri hesabına istehlak malları (əmtəələri) və xidmətlərinə faktiki ödədikləri vəsaitlə müəyyən edilir.

Dövləti idarəetmə müəssisələrinin və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlak xərcləri aşağıdakı kimi müəyyən olunur: əsas kapitalın istehlakı da daxil olmaqla, bu müəssisələrin saxlanmasına sərf edilən cari xərclərdən bazar qiymətləri ilə əmtəə və xidmətlərin satışından və istehlakçılar tərəfindən onların dəyərinin qismən ödənilən hissəsindən əldə etdikləri gəlirlər çıxılır və alınan nəticənin üzərinə pulsuz, yaxud da bir o qədər də iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməyən qiymətlərlə ev təsərrüfatlarına vermək məqsədilə bu müəssisələrin bazar üçün məhsul istehsal edən iqtisadi vahidlərdən satın aldıkları əmtəə və xidmətlərin dəyəri, habelə ev təsərrüfatlarının dövlət sosial sığorta fondunun vəsaiti hesabına əldə etdikləri əmtəə və xidmətlərin (əlillərə verilən avtomobillərin, əl arabalarının, benzinin dəyərinin ödənilməsi) dəyəri əlavə olunur.

Büdcə təşkilatları (təhsil, səhiyyə, sosial təminat, mədəniyyət və incəsənət), habelə ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya müəssisələri əmtəə və xidmətləri fərdi istehlak üçün təqdim edirlər. Ev təsərrüfatları bunlardan özlərinin şəxsi istehlakının ödənilməsi üçün istifadə edirlər. Kollektiv istehlak, başqa sözlə, bütövlükdə cəmiyyət üçün xidmətlərin göstərilməsi büdcə təşkilatları, idarəetmə və ölkənin müdafiəsini təmin edən təmin edən orqanlar, elmi müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, MHS-nin 1993-cü il və 2008-ci il variantında son istehlaka xarakteristika vermək üçün əmtəə və xidmətlərdən kimlərin faktiki istehlak etməsini səciyyələndirən göstərici kimi “faktiki son istehlak”

göstəricisindən istifadə edilir. Bu göstərici maliyyələşdirmə mənbəyindən asılı olmayaraq ev təsərrüfatları-rezidentlər tərəfindən fərdi istifadə üçün əldə edilən bütün əmtəə və xidmətlərin və dövləti idarəetmə orqanlarının bütövlükdə cəmiyyətə göstərdikləri kollektiv xidmətlərin dəyərini xarakterizə edir. Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının göstərdikləri xidmət şərti olaraq fərdi xidmət hesab olunur və natura ifadəsində sosial transfertlərə aid edilir. Bu təşkilatlar üçün faktiki son istehlak göstəricisi yoxdur.

Ona görə ki, ev təsərrüfatlarının natura formasında aldıkları sosial transfertlərin kəmiyyəti onlara (ev təsərrüfatlarına) xidmət edən dövləti idarəetmə və qeyri-kommersiya təşkilatlarına verilmiş transfertlərin cəminə bərabərdir. Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə faktiki son istehlaka sərf olunan xərclər bir-birinə bərabər olmalıdır.

Ümumi yığım cari dövrdə istehsal edilmir. Lakin istehlak olunmamış əmtəə və xidmətlərin rezidentlər tərəfindən xalis alqısı (xaricə çıxılmaqla) deməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumi yığma əsas kapitalın ümumi yığını, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi və qiymətlilərin xalis alqısı daxildir.

Əsas kapitalın ümumi yığını gələcəkdə istehsal prosesində yeni gəlir yaratmaq üçün institusional vahidlər-rezidentlər tərəfindən əsas kapital obyektlərinə vəsait qoyuluşu deməkdir. Əsas kapitalla istehsal prosesində uzun müddət ərzində dəfələrlə iştirak edən, öz dəyərini istehsal olunan məhsullara xidmət etmə müddətində amortizasiya ayırmaları formasında tədricən, hissə-hissə keçirən bina və tikililər; maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, cins mal- qara, südlük və iş heyvanları; bağlar, üzümlüklər və çoxillik əkmələr; geoloji-kəşfiyyat, proqram təminatı və EHM üçün məlumat bazaları; ədəbi-bədii əsərlərin (çoxaldılmaq üçün əsas olan filmlər, səs yazmalar, əlyazmalar) orijinalları daxildir. Geoloji-kəşfiyyat işlərinə EHM-in proqram təminatının yaradılması və alqısına sərf olunan xərclərin, ədəbi-bədii əsərlərin orijinallarının əsas kapitalla aid edilməsi onunla əsaslandırılır ki, onların nəticələri istehsal prosesində dəfələrlə və uzun müddət iştirak edir.

Əsas kapitalın ümumi yığımı əldə edilən yeni əsas kapital ünsürlərinin və mövcud olan əsas kapitalın dəyərindən xaric olan əsas kapitalın dəyərini çıxmaq yolu ilə müəyyən edilir. Aktivlərin alqısına onların satın alınması, barter və natura ifadəsində kapital transfertlərin alqısı, özünün istifadə etməsi üçün istehsal olunan əsas kapital və əsaslı təmir işləri daxildir. Aktivlərin xaric olması mənfi işarə ilə göstərilir.

Əsas kapitalın ümumi yığımının tərkib ünsürləri aşağıdakı kimidir:

- 1) əsas kapital satın alındıqda – satınalma (əldə edilmə) qiyməti ilə, buna (alıcı qiyməti də deyilir). Bu qiymətə mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə əlaqədar olan bütün xərclər (vəkillərin, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatların aparılması müqabilində müvəkkillərin və digər vasitəçilərin göstərdikləri xidmətlərin dəyəri, komissiya haqqı və rüsumlar, vergilər və i.a.) daxildir;
- 2) özünün xüsusi istifadəsi üçün istehsal etdiyi əsas kapital- əsas qiymətlərlə yaxud da onun istehsalına sərf olunan xərclərlə.

İstehsalın məhsulu olmayan aktivlərin yaxşılaşdırılması və onlara olan mülkiyyət hüququnun başqasına keçməsi ilə əlaqədar olaraq sərf edilən xərclərdə əsas kapitalın xüsusi yığımına daxil edilir. İstehsalın məhsulu olmayan aktivlərə adından göründüyü kimi, istehsalın nəticəsi olmayan aktivlər, məsələn, torpaq, yerin təki və digər təbii resurslar, həmçinin patentlər, lisenziyalar və s. aiddir. Onlar əsas kapitalın tərkibinə daxil olmasalar da, onların yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar görülmə işlər (meliorasiya işləri, şaxtaların, meşə sahələrinin, plantasiyaların, bağların və kənd təsərrüfatına yararlı digər torpaq sahələrinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar işlər), digər vahidlərə verilməsi ilə əlaqədar olaraq göstərilən xidmətlər istehsal fəaliyyəti hesab edilir. Və buna görə də onların dəyəri əsas kapitalın ümumi yığımına daxil edilir.

Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi dedikdə, istehsal ehtiyatlarının bitməmiş istehsalın hazır məhsulların və yenidən satış üçün nəzərdə tutulan məhsulların (əmtəələrin) dəyərinin dəyişməsi nəzərdə tutulur. Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyərinin dəyişməsi ehtiyat üçün ayrılan

məhsulların dəyəri ilə ehtiyatdan çıxarılmış məhsulların dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilməlidir. Və həm də bu zaman məhsullar ehtiyat üçün ayrılan və ehtiyatdan götürülən məqamda mövcud olan qiymətlərlə qiymətləndirilməlidir. Lakin təcrübədə hesabat dövrü ərzində hesabat üçün ayrılan və ehtiyatda olan məhsullardan götürülən məhsullar haqqında informasiya almaq olduqca çətindir. Odur ki, ehtiyatların dəyişməsi müəssisələrin hesabatlarında dövrün əvvəlinə və axırına olan məlumatlara əsasən onların fərqi kimi müəyyən edilir. Başqa sözlə, dövrün axırına olan məlumatdan dövrün əvvəlinə olan məlumat çıxılmaqla ehtiyatlarda baş verən dəyişiklik müəyyənləşdirilir. Bu zaman ehtiyatların saxlanmaqda (ehtiyatda) olduqları müddətdə qiymətlərin dəyişməsinə onların dəyərinin dəyişməsinə təsirini aradan qaldırmaq lazımdır.

Qiymətlilərin xalis alqısı – istehsal yaxud da istehlak olunmaq üçün deyil, dəyərin qorunub saxlanması üçün satın alınan predmetlərə aid olan kateqoriyadır. Bunlara zaman keçdikcə qiyməti (dəyəri) artmağa doğru gedən qiymətli metallar və qiymətli daşlar(külçə qızıldan və sənayedə istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulan qızıl və qiymətli daşlardan başqa), zərgərlik məmulatları, əntiq şeylər kolleksiyalar və i.a. aiddir. Bu göstərici qiymətlilərin alqısı ilə satqısı (xaric olması) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Əmtəə və xidmətlərin ixrac və idxalı-hər bir ölkənin dünyanın digər ölkələri ilə apardığı ixrac-idخال əməliyyatları deməkdir. Əmtəə və xidmətlərin ixracı və idxalı ölkədən aparılan və ölkəyə gətirilən əmtəə və xidmətlərin dəyəri arasındakı fərqi göstərir. Xarici iqtisadi fəaliyyət statistikasında əmtəə və xidmətlərin ixrac və idxal olunmasının uçota alınması ilə yanaşı, MHS-də kömək məqsədi ilə əvəzsiz olaraq humanitar yardım, yaxud da hədiyyə kimi verilən, qeyri-mütəşəkkil ticarətin, bağlamaların, miqrantların əmlakının dəyəri də əmtəə və xidmətlərin ixrac-idخالına daxil edilir. Xidmətlərin ixrac-idخالına isə konkret olaraq nəqliyyat, turizm, kommunikasiya, tikinti, maliyyə, kompüter, informasiya, reklam, mühasibat uçotu, idarəetmə ilə əlaqədar məsləhətlərin verilməsi və s. xidmətlər aiddir.

II FƏSİL Milli hesablar sistemində ümumi daxili məhsulun hesablanması və onun beynəlxalq müqayisəliliyi

2.1.ÜDM –un hesablanması üsulları və onların təyinatı

ÜDM hər şeydən əvvəl, istehsal göstəricisidir və ölkənin istehsalçı-rezidentlərinin istehsal fəaliyyətinin son nəticəsini əks etdirir.

ÜDM təkrar istehsal tsiklinin hər bir mərhələsinə uyğun olaraq aşağıdakı üsullarla hesablanıla bilər:[11]

istehsal (məsrəflər);

bölgü (gəlirlər);

son istifadə (istehlak).

ÜDM-i istehsal metodu ilə hesablanması zamanı son məhsulun istehsalının hər bir mərhələsində əlavə edilən dəyər cəmlənir.

Əlavə edilmiş dəyər istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin (ümumi buraxılış) dəyərilə istehsal prosesində tam istehlak olunmuş (aralıq istehlakı) əmtəə və xidmətlərin dəyəri arasındakı fərkdir.Yəni ümumi əlavə edilmiş dəyəri hesablamaq üçün əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışından (ƏXÜB) aralıq istehlakı (Aİ) çıxmaq lazımdır:

$$\text{ƏXÜB} - \text{Aİ} = \text{ÜƏD}$$

ÜDM – bütün istehsalçı – rezidentlərin məcmu əlavə edilmiş dəyərinin cəmi plus vergilərin əlavə dəyərə daxil edilməmiş məhsullara subsidiyalar çıxılmaqla qalan hissəsidir. Makroiqtisadiyyatda sadələşdirmə məqsədilə ÜDM-i istehsal metodu ilə hesablayarkən iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaradılmış əlavə dəyəri cəmlənir. Bunu belə ifadə etmək olar:

$$\text{Əsas qiymətlərlə ÜDM} = \text{Əsas qiymətlərlə } \sum \text{ÜƏD}$$

Ayrı-ayrı sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin ümumi kəmiyyətinin hesablanması üçün istifadə olunan əsas qiymətlər dedikdə, məhsullara qoyulan vergilərin daxil edilmədiyi, lakin subsidiyaların daxil edildiyi qiymətlər nəzərdə

tutulur. ÜDM-i bazar qiymətləri ilə hesablamaq üçün subsidiyalar çıxılmaqla ÜƏD-in üzərinə məhsullara və idxala görə alınan vergiləri əlavə etmək lazımdır:

$$\begin{array}{lcl} \text{Bazay qiy-} & & \text{Məhsullara və idxa-} & & \text{Məhsullara və} \\ \text{mətləri ilə} & = & \text{ÜƏD -} & \text{la görə verilən sub-} & + & \text{idxala görə} \\ \text{ÜDM} & & \text{sidiyalar} & & & \text{alınan vergilər} \end{array}$$

ÜDM-nin istehsal metodu ilə hesablanması ölkədə gedən prosesləri təhlil etməyə, son məhsulun yaradılmasında hər sahənin və ya bölmənin rolunu aydınlaşdırmağa, iqtisadiyyatın sahə strukturu müəyyən etməyə imkan verir.

ÜDM-i hesablamaq üçün bölgü metodundan da istifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, əsas metod deyildir. Çünki qəbul edilmiş metodologiyaya uyğun olaraq bütün gəlir göstəriciləri birbaşa hesablama yolu ilə əldə edilmir. Onlardan bəziləri (məsələn, ümumi qarışıq gəlirlər) balans metodu ilə hesablanır.

ÜDM-in gəlir mənbələri üzrə formalaşması istehsalda bilavasitə iştirak edən iqtisadi vahidlərin, habelə dövləti idarəetmə orqanlarının (büdcə təşkilatının) və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının əldə etdikləri ilkin gəlirləri əks etdirir. Bu metodla hesablanan ümumi mənfəət (ümumi qarışıq gəlirlər) – yəni ÜM və ÜQG – balanslaşdırıcı (tarazlaşdırıcı) maddə hesab olunur, bazar qiymətləri və istehsal metodu ilə hesablanan ÜDM-lə muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi (ƏÖ), istehsala və idxala qoyulan xalis vergilər (İİQXV) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir:[3]

$$\text{ÜDM} = \text{ƏÖ} + \text{İİQXV} + \text{ÜM}(\text{ÜQG})$$

Lakin bu metoddan ÜDM-in normal həcmi, yaxud da dinamikasını müəyyən etmək üçün deyil, yalnız (yəni ÜDM- in) dəyərcə quruluşunu təhlil etmək üçün istifadə oluna bilər. Digər tərəfdən müxtəlif əsaslarla hesablanan ÜDM göstəricisi kəmiyyətcə bir-birinə uyğun gəlməyə bilər. Bu, daim inkişaf etməkdə olan statistika metodologiyasının təkmil olmaması və toplanan məlumatların iqtisadi əməliyyatların məzmununu dəqiq əks etdirməməsi ilə əlaqədardır. Müxtəlif

metodlarla hesablanan ÜDM-in bir-birinə uyğun gəlməməsi öz əksini statistik fərq göstəricisində tapır.

ÜDM-i son istifadə metodu ilə hesablamaq üçün bütün iqtisadi bölmələrin son istehlak xərclərini(Sİ), ümumi yığımını(ÜY) və xalis ixracını (İx-İd) cəmləmək lazımdır:

$$\text{ÜDM} = \text{SI} + \text{ÜY} + \text{İx} - \text{İd}$$

Bu metod ÜDM-dən istifadənin strukturunu son istehlakçıların tələbatının ödənilməsində və ölkənin milli sərvətinin artırılmasında onun rolunu aydınlaşdırmağa imkan verir.

Statistika işləri təcrübəsində ÜDM-in bölgü üsulu ilə hesablanması bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu, onun spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu, ondan ibarətdir ki, onun tərkib hissələrindən biri (ümumi mənfəət və ümumi qarışıq gəlirlər) gəlirlərin əmələ gəlməsi hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir və qalıq metodu, başqa sözlə, ÜDM-lə ilkin gəlirlərin digər tərkib hissələri (əməyin ödənilməsi, istehsal və idxala görə alınan vergilər) arasındakı fərq kimi hesablanır.

Beləliklə, ÜDM-in hesablanmasının istehsal və son istifadə metodlarından fərqli olaraq bölgü metodu “asılı” xarakter daşıyır. Aydın məsələdir ki, lazım gəldikdə ümumi mənfəəti və ümumi qarışıq gəlirləri xüsusi metodla hesablamaq olar. Bunun üçün müəssisənin mühasibat balansındakı məlumatları təshih etmək lazımdır. Lakin bu, olduqca çətin məsələdir. Bütün bunlara görə ki, ÜDM-in hesablanmasının bölgü metodunun tətbiq dairəsi məhduddur.

ÜDM-un kəmiyyət baxımından artımı bəzi hallarda əlavə təsirlər hesabına baş verə bilər: qiymətlərin səviyyəsinin yuxarı olması ÜDM-un səviyyəsini artırır, lakin realıqda dəyər nisbətində həmin fərq yaranmır. Məhz bu amili aradan qaldırmaq üçün ÜDM nominal və real formada hesablanır. [4]

Nominal ÜDM cari ilin qiymətlərində, real ÜDM – müqayisəli (yaxud sabit, bazis) qiymətlərində hesablanır ki, bu da müəyyən müddət ərzində buraxılışın

fiziki həcmnin dəyişməsinə qiymətləndirmək imkanı verir. Nominal ÜDM –un kəmiyyətinə iki proses təsir göstərir:

- a) İstehsalın real həcmnin dinamikası;
- b) Qiymətlərin səviyyəsinin dinamikası.

Nominal ÜDM aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Nominal ÜDM} = \text{Real ÜDM} \times \text{qiymət indeksi}$$

Real ÜDM həcmi nominal ÜDM-nin qiymət indeksinə olan nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{Real ÜDM} = \frac{\text{Nominal ÜDM}}{\text{qiymət indeksi}}$$

Real ÜDM –un göstəricisi qiymətlərin dəyişməsinin təsirinə məruz qalmadığı üçün onun istehsalın artımının ölçülməsi üçün istifadə etmək olar.. Real ÜDM-a əmtəə və xidmətlərin istehsalının faktiki həcmi daxil olduğu üçün o, iqtisadiyyatın əhalinin tələbatını ödəmək imkanlarını nominal ÜDM-a nisbətən daha çox əks etdirir. Lakin söhbət istehsalın artımında dəyişikliklərdən gedirsə, adətən əvvəlki dövrlə müqayisədə real ÜDM-un dəyişməsinin faizlə ifadə olunmuş göstəricisi istifadə olunur.

Nominal və real ÜDM-un köməyi ilə qiymətlərin mövcud səviyyəsinin bazis dövrünün qiymətlər səviyyəsinə münasibətini əks etdirən daha bir mühüm iqtisadi göstəricini — ÜDM-un deflyatorunu hesablamaq mümkündür. Başqa sözlə desək, ÜDM-un deflyatoru istehsal həcmələrinin deyil, qiymətlərin nisbi dəyişməsinə xarakterizə edir. O, aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{ÜDM}_{\text{def}} = \frac{\text{Nominal ÜDM}}{\text{Real ÜDM}} \times 100$$

Dünyanın əksər ölkələrində statistikanın ən mühüm vəzifələrindən biri də ÜDM-in düzgün hesablanmasıdır. Bu vəzifənin həll edilməsi isə xüsusi müayinələrin aparılmasını tələb edir. Bu, onunla əlaqədardır ki, bəzi fəaliyyət növlərinə və müəssisələrin işinə birbaşa nəzarət etmək mümkün deyildir.

Bu, hər şeydən əvvəl gizli, kriminal və qeyri-rəsmi iqtisadiyyata aiddir. Bunları xüsusi ədəbiyyatda nəzarət edilməyən iqtisadiyyat adlandırırlar.

Nəzarət olunmayan iqtisadiyyat aşağıdakı göstəricilərin təhrif edilməsinə səbəb olur :

- ÜDM-in həcmi ;
- İqtisadi artım sürəti ;
- İqtisadiyyatın quruluşu göstəriciləri (iqtisadiyyatın sahə və bölmələr, habelə ÜDM-in müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunması üzrə quruluşu);
- əməyin və kapitalın məhsuldarlığı göstəriciləri ;
- ÜDM-la əlaqədar olan bir sıra makroiqtisadi göstəricilər (milli gəlir, sərəncamda qalan milli gəlir, milli qənaət və i.a.) ;
- ÜDM-in beynəlxalq miqyasda müqayisə edilməsinin nəticələri, ölkələrin, regionun və dünyanın iqtisadiyyatında yeri ;

ÜDM-in və qarışıq makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması gizli və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın nəzərə alınması üzrə beynəlxalq tövsiyə ilk dəfə MHS-nin 1993-cü il variantında formalaşmışdır. Hazırda bu sahədə beynəlxalq standart dedikdə , İİƏT, BVF, BƏT və MDB-nin Statistika Komitəsi tərəfindən işlənib hazırlanmış “Nəzarət olunmayan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsinə dair əsasnamə” (2002-ci il) nəzərdə tutulur. Bu sənəd 1993-cü ildə qəbul edilmiş sənədin daha da təkmilləşdirilmiş variantıdır. Sənəddə bu sahə üzrə əsas anlayışlar, təriflər, təsnifləşdirmələr və terminologiyalar vahid şəkllə salınmışdır. Ondan istifadə olunması ÜDM-in həcmi, quruluşunu və dinamikasını, bu göstərici üzrə daha dəqiq beynəlxalq müqayisə aparılmasını təmin edir. Əsasnamədə müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın və onun tərkib hissələrinin müəyyən olunmasının ətraflı şərh verilmişdir. Burada göstərildiyi kimi müşahidə olunmayan fəaliyyət növləri aşağıdakılardan ibarətdir :

- 1) Gizli istehsal. Buna sözün iqtisadi mənasında istehsalla məşğul olan qanuni surətdə fəaliyyət göstərən və vergi, sosial sığorta ayırmaları ödəməkdən

bilərəkdən yayınmaq məqsədilə dövlət orqanlarından gizlənən fəaliyyət növləri aiddir.

- 2) Qeyri-qanuni istehsal. Buna aşağıdakılar aiddir : a) istehsalı və satışı qanunla qadağan olunmuş əmtəə və xidmətlər; b) fəaliyyət göstərməsinə icazə verilmiş, lakin müvafiq sənədlərlə rəsmiyyətə salınmamış fəaliyyət növləri ;
- 3) Qeyri-rəsmi bölmədə həyata keçirilən istehsal. Buna ev təsərrüfatları bölməsində heç bir korporasiyaya daxil olmayan və qeydiyyatdan keçməyən, yaxud da işçilərin sayı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş saydan az olan və bazar üçün müəyyən qədər məhsul istehsal edən müəssisələrin fəaliyyəti aiddir.
- 4) Özünün son istifadəsi üçün məhsul istehsal edən ev təsərrüfatları. Bu o deməkdir ki, ev təsərrüfatları istehsal etdikləri məhsullardan yalnız özləri istifadə edirlər.

Müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi metodlarını aşağıdakı 3 böyük qrupa bölmək olar:

- 1) Ümumi metodlar;
- 2) Müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə olunmaqla müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın “hesablanması”nın dolayısı metodları;
- 3) Makromodel metodları.

Ümumi metodların özlərinin də aşağıdakı növləri vardır :

- Əmtəə axını metodu. Bu, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın uçota alınmasının əsas metodu olmaqla əmtəə və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya (ölkə daxilində və ya xaricdə) çatdırılmasını izləməyə imkan verir. Bundan başqa bu metod əmtəə və xidmətlərin ehtiyatları ilə onlardan istifadə cədvəllərinin, sahələrarası balansların, natura ifadəsində ayrı-ayrı məhsul növləri balanslarının (məsələn, neft, qaz, kömür, taxıl, kartof, bostan bitkiləri, tərəvəz, şəkər, ət və ət məhsulları və i.a.) köməyi ilə müqayisə aparmağa imkan verir.

- Ayrı-ayrı sahələrdə istehsal olunmuş əlavə dəyərin alternativ qaydada qiymətləndirilməsi. Bu metod sahələrin spesifikasiyasını (məsələn, yem sərfi ilə heyvandarlıq məhsulları arasındakı nisbət haqqında məlumatların təhlil edilməsi) nəzərə almağa imkan verir;
- Ev təsərrüfatları gəlirlərinin alternativ qaydada hesablanması. Bu, məsələn, müəyyən əmtəə və xidmətlər üzrə gəlirlər və xərclər arasındakı nisbət əsasında tələbin gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olduğunu aşkara çıxarmağa imkan verir;
- Müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etmək əsasında “müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın hesablanması”nın dolayısı metodları. Bu məlumatlar müşahidə olunmayan fəaliyyətin miqyası və yayılması meylləri haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Ölkələrin əksəriyyətində istifadə olunan əsas məlumat mənbələri aşağıdakılardır :

- 1) Məşğulluq və işçi qüvvəsi haqqında müayinə apararkən əldə edilən məlumatlar. Bunun nəticəsində müavinət alan, lakin daimi, yaxud da müvəqqəti işi olan, rəsmi qeydiyyatdan keçməmiş əcnəbilər, qaçqınlar, pasport qeydiyyatında olmayan şəxslər, xüsusi firmalar tərəfindən muzzla tutulan mütəxəssislər aşkara çıxarılır ;
- 2) İnzibati mənbələrin (məsələn, torpaqların, mənzillərin uçotunu aparan təşkilatların) məlumatları ;
- 3) Müntəzəm olaraq əlavə dəyər gətirən peşələrdə çalışanların (tibb işçiləri, vəkillər, bərbərlər, taksi sürücüləri, xörək paylayanlar, qəzet satanlar, avtomobil təmir edən və seviş xidməti göstərən işçilər, santexniklər və i.a.)
- 4) Ev təsərrüfatları xərclərinin xüsusi müayinəsi nəticəsində əldə edilən məlumatlar ;
- 5) Müxtəlif müəssisə qruplarının xərcləri və ümumi buraxılışı arasındakı nisbətin müqayisəli təhlili nəticəsində əldə edilən məlumatlar. Buna iri və kiçik, dövlət və xüsusi müəssisələr arasındakı nisbət misal ola bilər ;

6) Ev təsərrüfatlarının və korporasiyalara daxil olmayan müəssisələrin qarışıq müayinə yolu ilə öyrənilməsi nəticəsində əldə edilən məlumatlar. Burada ev təsərrüfatlarının, habelə korporasiyalara daxil olmayan müəssisələrin gəlir və xərclərinin müayinəsi nəzərdə tutulur ;

7) Vergi, yol təhlükəsizliyi, texniki inventarlaşdırma bürolarının məlumatları.

Makromodel metodlar içərisində aşağıdakıları qeyd etmək olar:

a) qlobal göstəriciləri özündə əks etdirən metodlar (məsələn, elektrik enerjisi istehsalının artması ilə sənaye məhsullarının ümumi buraxılışı arasındakı nisbətə əsaslanan iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi metodu);

b) monetar modellər. Bu onu deməyə əsas verir ki, nağd pula olan tələbin xarakterində baş verən dəyişiklik nəzərə alınmamış iqtisadi fəaliyyət növlərinin həcmindəki dəyişikliklərlə izah oluna bilər.

ÜDM-in istehsal metodu ilə hesablanması ilə əlaqədar olaraq 1980-i ildə işlənib hazırlanmış İtaliya metodunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu yanaşmanın səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, əmək sərfi metodundan istifadə olunması ilə müəssisələrin təhrif etdikləri məlumatlara düzəlişlər verilir. Bu metoddan aşağıdakı oxşar cəhətlərə malik olan ölkələrdə istifadə edilə bilər:

a) qeydiyyatdan keçməmiş və ya düzgün təsnifləşdirilməmiş çoxsaylı kiçik müəssisələrin olması;

b) qeydiyyatı olmayan çoxsaylı işçilərin olması;

c) müəssisələr tərəfindən istehsalın həcmi həddən çox az göstərilməsi;

d) işçi qüvvəsinin tam və dəqiq müayinəsinin aparılmasının mövcud olması.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir ölkədə tətbiq edilən və yaxşı səmərə verən bir metod, digər bir ölkədə qəbul edilməyə bilər. Məsələn, yuxarıda göstərilən elektrik enerjisi istehlakının artması ilə sənaye məhsulları buraxılışı arasında qarşılıqlı əlaqə olsa da, bir sıra ölkələr bu metoddan demək olar ki, istifadə etmirlər. Deməli, bu modelin obrazlı ifadə ilə desək “mövcud olmaq” hüququ vardır, lakin bütün ölkələrdə qəbul edilməsi ehtimalı 100%-ə bərabər deyildir. Bu onunla əlaqədardır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində

sənayedə elektrik enerjisi çox böyük əhəmiyyətə malik olsa da, yeganə mənbə deyildir.

Monetar model ona əsaslanır ki, gizli iqtisadiyyatın subyektləri arasındakı iqtisadi əməliyyatlar bir qayda olaraq nağd pula aparıldığı halda, rəsmi iqtisadiyyatda bu əməliyyatlar əsas etibarilə banklar vasitəsilə həyata keçirilir.

Müşahidə edilməyən iqtisadiyyata aşağıdakı sahələrdə daha çox rast gəlinir:

- 1) Kənd təsərrüfatı (əhalinin şəxsi həyatının sahələrində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı);
- 2) Ticarət (ayrı-ayrı şəxslərin istehlak malları bazarlarında xırda alverlə məşğul olmaları);
- 3) Səhiyyə (həkimlərin şəxsi fəaliyyəti, tibb müəssisələrində həkimlərə və tibbi heyətin digər üzvlərinə əlavə pul ödənilməsi);
- 4) Tikinti (ev təsərrüfatları tərəfindən özləri və sifariş əsasında başqaları üçün mənzilin tikintisi və ya təmiri);
- 5) Nəqliyyat (fərdi avtonəqliyyatla sərnişinlərin daşınması);
- 6) Təhsil (xüsusi tərbiyəçilərin, ali məktəblərə daxil olmaq üçün başqalarına xidmət göstərən müəllimlərin əməyi);
- 7) Sənaye (ev təsərrüfatlarında bəzi qida məhsullarının və spirtli içkilərin hazırlanması; paltar və mebel istehsalı; avtomobillərin və məişət texnikasının təmiri üzrə xidmətlər).

Lakin bütün bunların düzgün müəyyən olunması və ÜDM hesablanarkən nəzərə alınmasında müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinliklər daha çox məlumatların toplanması ilə əlaqədardır. Onların aradan qaldırılmasında iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının müayinəsi sahəsində beynəlxalq standartlardan geniş istifadə olunması müsbət nəticələr verə bilər.

ÜDM göstəricisi ilə yanaşı regional ümumi daxili məhsul (RÜDM) göstəricisi də hesablanır ki, bu göstərici regionun rezidenti olan iqtisadi vahidlərdə son istifadə üçün istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin dəyəri

səciyyələndirir. RÜDM göstəricisi özünün iqtisadi məzmununa görə ÜDM-lə eynidir. Regionların RÜDM-nün cəmi ölkə üzrə hesablanmış ÜDM-in cəminə bərabər olmalıdır.[18]

Regional hesabların əsasında regionların rezidentləri olan vahidlərin apardıqları əməliyyatlar durur. Bu iqtisadi vahidlərin əməliyyatlarını səciyyələndirən RÜDM-ün hesablanması aşağıdakı metodlara əsaslanır:

- 1) “Aşağıdan yuxarıya” metodu. Bu metod ilkin informasiya kimi iqtisadi vahidlərin – rezidentlərin məlumatlarına əsaslanır. Çünki onların məlumatları cəmləndikdə region üzrə ümumi məlumat alınır. Regionlar üzrə məlumatların cəmi milli səviyyədə həmin göstəriciyə bərabər olmalıdır. Bu metodun üstünlüyü özünü onda göstərir ki, regional səviyyədə informasiya mənbələrindən birbaşa istifadə olunması mümkündür. Onun nöqsanı da vardır. Bu ondan ibarətdir ki, regionlar və milli iqtisadiyyat üzrə məlumatları uyğunlaşdırmaq üçün əlavə hesablamalar aparmaq lazımdır;
- 2) “Yuxarıdan aşağıya” metodu. Bu metodda ilkin informasiya kimi milli iqtisadiyyat üzrə göstəricinin kəmiyyəti sonradan hər hansı bir dolayı göstəricinin köməyi ilə regionlar arasında bölünür. Lakin bu zaman hər bir vahid üçün məlumat ayrılıqda göstərilir. Bu metodun üstünlüyü ondadır ki, o, başlanğıcdan regionlar və milli iqtisadiyyat üzrə məlumatların bir-birinə uyğun gəlməsini təmin edir. Onun nöqsanı isə özünü onda göstərir ki, məlumatlar regionlara birbaşa deyil, dolayı yolla aid edilir, düzgünlüyünə kifayət qədər təminat verilmir;
- 3) Qarışıq metod. Bu, yuxarıda göstərilən metodun qarışığını özündə əks etdirir. Başqa sözlə, bu metodda regionlar haqqında məlumatlardan qismən və bütövlükdə ölkə səviyyəsində münasib informasiyalardan istifadə olunur, onlar regionlar arasında mərkəzləşdirilmiş qaydada “yuxarıdan aşağıya” metodu ilə bölüşdürülür.

RÜDM-ün hesablanmasının ən mühüm metodu “aşağıdan yuxarıya” metodudur. Bu metod təsərrüfatçılıq ilə məşğul olan subyektlərin fəaliyyəti

haqqında bütövlükdə ölkə səviyyəsində olan məlumatlarla uyğunlaşdırılmış zəruri informasiyaların olmasını nəzərdə tutur. Lakin ölkələrin çoxunun təcrübəsində qarışıq metoda üstünlük verilir.

Ölkələrin əksəriyyətində RÜDM istehsal metodu ilə hesablanır. Məlum olduğu kimi, ÜDM-in istehsal və bölgü metodları ilə hesablanması iqtisadiyyatın sahələri və bölmələri üzrə həyata keçirilir. RÜDM isə bu metodların köməyi ilə yalnız sahələr üzrə hesablanırsa bilər.

RÜDM-ün ayrı-ayrı tərkib hissələrinin son istifadə metodu ilə hesablanması adətən çox böyük məhdudiyyətləri olan və əksəriyyət hallarda region səviyyəsində müəyyən hesablamaları aparmaq üçün informasiya bazası olmayan ölkələrdə yalnız analitik sorğu məqsədləri üçün həyata keçirilir. RÜM il, rüb və ay üzrə hesablanır. RÜM-ün illər və rüblər üzrə hesablanması metodologiyası bir-birinə bənzəyir. Aylıq hesablamalar operativ xarakter daşıyır və regionun ümumi iqtisadi inkişaf meylinin müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vahid hesabat forması əsasında regional səviyyədə aşağıdakı sahələr üzrə ümumi əlavə dəyər hesablanır:

- a) Sənaye müəssisələri ;
- b) Kənd təsərrüfatı ;
- c) Səhiyyə, fiziki tərbiyə və idman, sosial təminat, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, idarəetmə ;
- d) əhaliyə göstərilən qeyri-istehsal, məişət xidməti növləri ;
- e) bazarın fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması üçün ümumi kommersiya fəaliyyəti ;
- f) yeraltı sərvətlərin geologiyası və kəşfiyyatı ;
- g) informasiya hesablama xidməti.

Sonra bu məlumatlar əmsalların köməyi ilə müvafiq sahəni (korporasiyalara daxil olmayan müəssisələr və ev təsərrüfatları da daxil olmaqla) tam əhatə etmə dərəcəsinə çatdırılır.

2.2. ÜDM və onun komponentlərinin beynəlxalq müqayisəliyi

ÜDM-un təhlilinin mühüm istiqamətlərindən biri - ÜDM və onun komponentlərinin beynəlxalq müqayisəsidir.

Statistika göstəricilərinin beynəlxalq müqayisəsi dedikdə müxtəlif ölkələrin və ölkələr qrupunun sosial –iqtisadi inkişafı göstəricilərinin müqayisəliliyi başa düşülür. Məlum olduğu kimi ayrı-ayrı ölkələr üzrə dərc edilmiş statistika məlumatlarının toplanılma, işlənmə və qurulması prinsipləri və metodları bir-birindən fərqlənir. Ona görə də beynəlxalq müqayisələr zamanı bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Belə çətinliklər, ilk növbədə həmin göstəricilərin hesablanması zamanı əsas götürülmüş nəzəri və metodoloji prinsiplərin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Mürəkkəbliyi ilə fərqlənən makroiqtisadi göstəricilər haqqında dolğun məlumatı dəyər göstəriciləri verir. Dəyər göstəricilərinin beynəlxalq müqayisəsi müqayisə edilən iqtisadi göstəricilərin hesablanması qaydasının və iqtisadi məzmununun vahid şəkllə salınması (unifikasiyası) və onların milli valyutadan müqayisəli(eyni bir) valyutaya çevrilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq müqayisələrin əsas obyektləri son istifadə metodu ilə hesablanan ümumidaxili məhsul(ÜDM) və onun əsas komponentləri hesab edilir.

Beynəlxalq müqayisəliliyi təmin edən mühüm şərtlərdən biri tutuşdurulan məlumatların eyni əsasla gətirilməsi və eyni metodologiya ilə hesablanmasıdır. Beynəlxalq miqyasda ÜDM –un müqayisəsini aparmaq üçün ilk növbədə müxtəlif ölkələrin ÜDM və onun komponentlərinin yekcinsliliyinə nail olmaq və sonradan onları milli valyutadan hər hansı bir ölkənin qismən sabit kursa malik dönerli valyutasına çevirmək lazımdır. Bu məqsədlə çox vaxt ABŞ dollarından istifadə edilir. Lakin bu metod milli valyuta kurslarındakı fərqləri aradan qaldırmır. Oudur ki, bu üsulu tətbiq edərkən milli valyutaların alıcılıq qabiliyyəti paritetləri(VAQP) nəzərə alınmaqla hesablanan çevirmə əmsallarından istifadə edilir.[27]

Beynəlxalq müqayisələr proqramında (BMP) ÜDM –un beynəlxalq müqayisəni həyata keçirmək üçün eyni növdə və eyni sayda məhsullar dəstindən istifadə edilir. Yəni ÜDM verilmiş təsnifatlar üzrə çoxsaylı eyni tipli detallaşdırılmış ilkin qruplara bölünür ki, bunlardan da zəruri sayda təmsilçilər (representativlər) seçilir. Belə seçilmiş məhsullar dəsti “əmtə-təmsilçiləri” adlanır. Əmtə təmsilçiləri valyutaların alıcılıq qabiliyyəti indeksinin, həyatın dəyəri indeksinin, defilyatorların və s hesablamaları zamanı istifadə olunur. Əmtə təmsilçilərinin tərkibi öyrənilən göstəricinin məzmununa uyğun gəlməlidir və onun tərkibinə daha məqsədə uyğun mallar daxil edilməlidir. Seçilmiş əmtəələrin tərkibi həm müqayisə edilən dövrlər və həm də ölkələr üzrə eyni olmalıdır. Təmsilçi əmtəələrin müqayisəsini apararkən götürülmüş hər hansı bir ölkədə seçilmiş göstəricinin mövcud quruluşunu, səmərəli istehlak formasının quruluşunu, xammal və material məsrəfləri normativləri və ş. əks etdirən kəmiyyətlər çəki kimi istifadə oluna bilər.

Müqayisə üçün əmtə təmsilçilərinin seçilməsi ev təsərrüfatı büdcələrinin tədqiqi statistikasının məlumatlarına əsasən də müəyyən edilə bilər.

“İstehlak zənbili” üçün əmtə təmsilçilərinin seçilməsi əhalinin müxtəlif kateqoriyaları, bir ölkə, ölkələr qrupu və fərqli təbii-cəqrafi şəraitə malik ölkələr üzrə seçilə bilər.

ÜDM –un beynəlxalq müqayisəsi zamanı bu üsulu tətbiq edərkən beynəlxalq əmtə təsnifatı əsas götürülür və hər əmtə qrupundan təmsilçi əmtəələr seçilərək orta qiymət indeksləri hesablanır. Orta qiymətləri hesablayarkən orta hesabi və ya orta harmonik indekslərin düsturundan istifadə edilə bilər.

Təmsilçi əmtə qruplarına əsasən orta qiymət indeksinin hesablanmasının aşağıdakı şərti məlumatla əsasən nəzərdən keçirək:[12]

A və B ölkələrində təmsilçi əmtəə qrupları üzrə qiymətlərin səviyyəsi

Təmsilçi əmtəə qrupları	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ölkələr üzrə qiymətlər									
A ölkəsində	4	6.0	2	5.0	6.3	1.0	7.8	10	2.0
B ölkəsində	5	7.8	4	4.5	3.6	8.8	9.8	12	3.0
A ölkəsinə nisbətən B ölkəsində əmtəə qrupları üzrə qiymət indeksi	1.25	1.3	1.5	0.9	0.6	0.8	1.4	1.2	1.5

Bütün əmtəə qrupları üzrə orta qiymət indeksi

$$J_p = \sqrt[9]{1.25 \cdot 1.3 \cdot 1.5 \cdot 0.9 \cdot 0.6 \cdot 0.8 \cdot 1.4 \cdot 1.2 \cdot 1.5} = 1.27 \text{ bərabər olacaqdır.}$$

X əmtəə qrupu üçün bu qayda ilə hesablanmış orta qiymət indeksi xüsusi VAQP hesab edilir. Deyilən məqsəd üçün Paşe və Laspeyresin qiymət indekslərindən (müvafiq olaraq $\bar{J}_p^P$ və J_p^L) istifadə olunur:

$$\bar{J}_p^P = \frac{\sum W_B}{\sum \frac{W_B}{i_p}}$$

$$\bar{J}_p^L = \frac{\sum i_p \cdot W_d}{\sum W_d}$$

Burada:

I_p – V ölkəsinə nisbətən A ölkəsində konkret əmtəənin qiymət indeksi

W_d – A ölkəsinin ÜDM – da ayrı-ayrı əmtəə qruplarının xüsusi çəkisi

W_E – V ölkəsinin ÜDM – da ayrı-ayrı əmtəə qruplarının xüsusi çəkisini göstərir.

Paaşe və Laspeyresin indekslərinin tətbiq etməklə VAQP-nin iki müxtəlif qiymətə alınır. Eyni məqsəd üçün iki müxtəlif kəmiyyətin alınması (adətən Laspeyres indeksi Paaşe indeksinə nisbətən böyük ədədə bərabər olur) praktika arzu olunmaz hal kimi qiymətləndirildiyindən belə halda Fişerin indeksindən istifadə etmək daha məqsəddə uyğun hesab edilir.

$$\bar{J}_P^F = \sqrt{\bar{J}_P^L \cdot \bar{J}_P^P}$$

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, Fişerin indeksi hesablanan indekslər arasında simmetrik orta qiyməti əks etdirir.

Belə simmetrik indekslərdən biri də Tornkvist (T) indeksidir.

$$T_p = H \cdot \left\{ \left(\frac{q_t}{q_0} \right)^{\frac{1}{2}(S_0 + S_t)} \right\}$$

Burada S_0 və S_t ümumi dəyərin tərkibində hər bir məhsulun xüsusi çəkisini ($V : \sum V$) göstərir.

Tornkvist indeksi çəkili hər iki dövrdəki dəyərlərin xüsusi çəkisindən (hissəsi) ibarət olan çəkili həndəsi orta kəmiyyətdir.[3]

Tornkvist qiymət indeksi nisbi miqdarı $\left(\frac{q_t}{q_0} \right)$ nisbi qiymətlə əvəz etmək yolu ilə əldə edilir. Bu indeksdən adətən məhsuldarlığı ölçmək və fiziki həcmi öyrənmək məqsədilə istifadə olunur. Beləliklə, Tornkvist indeksi Fişer indeksi kimi xüsusi hallarda dəqiq göstərici əldə etməyə imkan verir.

Fişerin «ideal» indeksində olduğu kimi, Tornkvistin indeksinin tərtibi zamanı çəkiləşdirməni aparmaq məqsədi ilə hər iki dövrün dəyər göstəricilərinə dair informasiyadan istifadə olunması tələb olunur. Tornkvist indeksi kəmiyyətcə Fişer

indeksinə onların hər birinin Laspeyres və Paaşe indeksinə yaxınlıq dərəcəsindən daha yaxındır.

A ölkəsinin ÜDM-nun V ölkəsinin ÜDM-na nisbətini əks etdirən dəyər indeksini Fişerin qiymət indeksinə bölməklə A və V ölkələrinin ÜDM-ün fiziki həcm indeksini müəyyən etmək olar.

$$\frac{YDM_A}{YDM_B} : \bar{J}_P^F = \bar{J}_Q$$

A ölkəsinin ÜDM-nu V ölkəsinin qiymətilə və V ölkəsinin ÜDM-nu isə A ölkəsinin qiymətləri ilə qiymətləndirmək yolu ilə eyni nəticəni əldə etmək olar.

Bu zaman əvvəlcə hər iki ölkənin fiziki həcmi indeksi hesablanır:

$$J_{B/A}^{q^P} = \frac{\sum \dot{UDM}_B - B \text{ ölkəsinin qiymətlərində}}{\sum \dot{UDM}_A - B \text{ ölkəsinin qiymətlərində}}$$

$$J_{B/A}^{q^L} = \frac{\sum \dot{UDM}_B - A \text{ ölkəsinin qiymətlərində}}{\sum \dot{UDM}_A - A \text{ ölkəsinin qiymətlərində}}$$

Sonra isə Fişerin düsturundan istifadə etməklə bu 2 fiziki həcm indeksinə əsaslanan orta fiziki həcm indeksi hesablanır:

$$J_Q = \sqrt{J_{B/A}^{q^L} \cdot J_{B/A}^{q^P}}$$

Belə hesablamalar zamanı ən mühüm şərtlərdən biri təmsilçi əmtəə qruplarının düzgün (representativ) seçilməsidir. Təmsilçi əmtəə qruplarının representativliyi dedikdə konkret ölkənin istehsal etdiyi məhsulunun tərkibində müqayisə üçün seçilmiş təmsilçi əmtəə qruplarının xüsusi cəkisinin xarakteri başa düşülür.

Yuxarıda deyilənlər iki ölkə üzrə məlumatların müqayisəsi zamanı istifadə olunan üsuldur. Beynəlxalq müqayisələr zamanı beynəlxalq təşkilatlar adətən çoxtərəfli müqayisələr aparırlar. Çoxtərəfli beynəlxalq müqayisələr zamanı tətbiq olunan indekslərə müəyyən tələblər irəli sürülür ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: [27]

- çəkilərin xarakterikliyi;
- tranzitivlik;
- bazis ölkəsinin seçilməsindən qeyri asılılıq;
- additivlik və s.

Çəkilərin xarakterikliyi tələbinə əsasən tələb olunan indeksləri qurarkən çəki kimi müqayisə olunan ölkələrin iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan çəkildən istifadə olunmalıdır.

Tranzitivlik tələbinə əsasən iki ölkənin göstəricilərinin müqayisəsi yolu ilə alınan nəticə bu ölkələrin göstəriciləri arasındakı nisbəti ifadə edən indeksə bərabər olmalıdır. Bu indeks “ keçid körpüsü” rolunu oynayan üçüncü ölkə vasitəsi ilə dolayı yolla hesablanı bilər. Məsələn, A və B ölkələri arasındakı nisbəti (müqayisəni) A və ölkələrinin nisbəti kimi, ya da tranzitivlik yolu ilə (yəni üçüncü C ölkəsi ilə müqayisədən istifadə etməklə müəyyən etmək olar:

$$J_{A/B} = J_{A/C} : J_{B/C}$$

Bazis ölkəsinin seçilməsindən qeyri asılılıq tələbinin məzmunu ondan ibarətdir ki, hesablanan indekslərin səviyyəsi müqayisə üçün əsas götürülmüş ölkənin göstəricilərindən asılı olmamalıdır. Məsələn, A və B ölkələrinin ÜDM – nin arasındakı nisbət müəyyənləşdirilərkən alınmış nəticə indeksinin məxrəcə adı çəkilən ölkələrdən birinin göstəricilərinin qoyulmasından asılı olmamalıdır. Bu şərti riyazi şəkildə aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$J_{A/B} \times J_{B/A} = 1$$

Bu şərt onu göstərir ki, konkret göstəricilər üzrə A ölkəsinin B ölkəsinə nisbətini ifadə edən indeksin B ölkəsinin A ölkəsinə nisbətini göstərən indeksin hasilı vahidə bərabərdir.

Additivlik tələbinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ÜDM-un ayrı-ayrı komponentləri üçün alınan indekslər öz aralarında və ÜDM-un indeksi ilə uzlaşdırılmalıdır.

Beynəlxalq müqayisənin ən mübahisəli məsələlərindən biri dəyər göstəricilərinin eyni valyuta ilə qiymətləndirilməsidir. Bu məsələni həll etmək üçün

indiyədək BMT təcrübəsində rəsmi və təshih edilmiş rəsmi valyuta kurslarından istifadə edilir. Lakin belə qiymətləndirmə bir çox tələblərə cavab vermədiyinə görə təkmilləşdirilməlidir. Bəzi müəlliflərin (məsələn V.M.Simçera) fikrincə bu məsələ milli valyutaların alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almaqla həll edilə bilər. Müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif edilmiş “valyutaların ortalaşdırılması”, “invers çəki”, “hipotetik valyuta”, “dəyişən zəncirvari çəkirlər” və s tətbiqi ciddi qüsurlara malik olduğuna görə qəbul edilə bilməz.

2.3.ÜDM-un müqayisəli qiymətlərlə hesablanması

ÜDM göstəricisinin tədqiqinin istiqamətindən asılı olaraq, onun qiymətləndirilməsi cari, müqayisəli (sabit) və baza dövrünün daimi qiymətləri ilə aparıla bilər.

ÜDM və onun komponentlərinin müqayisəli qiymətlərlə hesablanması, iqtisadiyyatın inkişafının öyrənilməsi və struktur dəyişmələrinin təhlili üçün zəruridir. Bu qiymətləndirmələrin dəqiqliyi və onların əsasında çıxarıla bilən nəticələr yüksək dərəcədə statistik hesablamaların vasitələrindən və üsullarından asılıdır.

ÜDM-un və onun tərkib hissələrinin fiziki həcm indekslərini hesablamaq üçün o, sabit qiymətlərlə qiymətləndirilir. Başqa sözlə, hər hansı bir dövr əsas götürülür və müxtəlif illərdə istehsal olunmuş məhsullar onun vasitəsilə qiymətləndirilir. Bütün dünyada ÜDM-in fiziki həcmi iqtisadi artımın və iqtisadi konyukturanın dəyişməsinin ən mühüm göstəricisi hesab olunur. ÜDM-in və onun tərkib hissələrinin fiziki həcmi indeksləri həm də əmək məhsuldarlığını, milli gəlirin ayrı-ayrı üsullarından istifadəni və əhalinin həyat səviyyəsini təhlil etmək, iqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişiklikləri aşkara çıxarmaq üçün lazımdır. Sabit qiymətlərlə ÜDM və onun tərkib hissələri haqqında uzun bir dövrü əhatə edən dinamika sırasından iqtisadi modelləşdirmə və proqnozlaşdırmada istifadə olunur .[3]

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, MHS-nin bütün göstəriciləri sabit qiymətlərlə hesablanma bilməz. Sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməyə yalnız asanlıqla iki ünsürə, yəni kəmiyyət (miqdar) və qiymət ünsürünə bölünə bilən göstəricilər uyğun gəlir. Bunlara ÜDM-dən son istehlak, yığım və ixrac üçün istifadə olunması, ümumi buraxılış, idxal, aralıq istehlak, əlavə dəyər, əməyin ödənilməsi, mənfəət, milli sərvət göstəriciləri misal ola bilər. Gəlirlərin (transfərtlərin) təkrar bölgüsü, investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri, xalis kreditlər və xalis borcların fiziki həcm indekslərinin hesablanması asanlıqla iki ünsürə bölünə bilmədikləri üçün onların sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməsi mümkün deyildir.

MHS-nin 1993-cü il variantında fiziki həcm göstəricisi ilə onların real göstəriciləri arasında dəqiq fərq qoyulur. Fiziki həcm göstəriciləri (sabit qiymətlərlə) istehsal edilmiş, yaxud da istifadə olunmuş əmtəə və xidmətlərin fiziki həcmnin dəyişməsinə xarakteristika vermək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Real göstəricilər isə gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə öyrənməyə imkan verir. Gəlirlər haqqında onların alıcılıq qabiliyyəti daha düzgün təsəvvür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, makroiqtisadi və statistika məsələsinə həsr edilmiş elmi və tədris ədəbiyyatının çoxunda onların müəllifləri terminologiyada göstərilən fərqlərə tərəfdar çıxmır və bir çox hallarda "real ifadə" və "fiziki həcm indeksləri" anlayışlarından istifadə edirlər. Belə ki, bəzi hallarda ÜDM-in fiziki həcmnin dəyişməsi əvəzinə, onun real ifadədə artması haqqında fikir söylənilir.

ÜDM-in fiziki həcmi konsepsiyası ilk yanaşmada müxtəlif əmtəə və xidmətlər kütləsi ilə eyniləşdirilir. Nəzəri baxımdan müxtəlif istehlak dəyərlərinə malik olan və müxtəlif ölçü vahidləri ilə (ton, metr, ədəd) ölçülən məhsulların müqayisə edilə bilən vəziyyətə gətirilməsi yalnız faydalılıq funksiyasının və təfəvütsüzlük əyrisinin düzəldilməsi yolu ilə mümkündür (Pareto əyrisi). Təcrübədə isə bu "müqayisə edilə bilən vəziyyət" yalnız bazar qiymətlərinin köməyi ilə həyata keçirilə bilər.

Hər hansı bir əsas dövrün (müqayisə üçün əsas götürülən dövrün) bazar qiymətlərindən istifadə edilməsi bu və ya digər dövrdə ÜDM-in fiziki həcmi

ölçməyə imkan verir. Başqa sözlə, belə yanaşma qiymət (deflyator) indeksinin köməyi ilə inflasiyanın təsirini aradan qaldırmaqla ÜDM-in fiziki həcm indekslərini (real ifadədə ÜDM-in dinamikasını) hesablamağa imkan verir.

Bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində fiziki həcm və qiymətlərin dinamikası göstəricilərini hesablamaq üçün ən ümumi formada ÜDM-in fiziki həcmi və deflyatoru indekslərindən istifadə olunur. ÜDM-in fiziki həcm indeksinin düsturu aşağıdakı kimidir.[8]

$$I_q^{\text{ÜDM}} = \frac{\Sigma q_1 p_0}{\Sigma q_0 p_0}$$

Burada: $I_q^{\text{ÜDM}}$ – ÜDM-in fiziki həcmi indeksi;

$\Sigma q_1 p_0$ – əsas dövrün qiymətləri ilə cari dövrdəki ÜDM-in dəyəri;

$\Sigma q_0 p_0$ – əsas dövrdə ÜDM-in dəyəri deməkdir

Milli hesablar sistemində faktiki qiymətlərlə hesablanmış bir sıra çox mühüm makroiqtisadi göstəriciləri müqayisəli (sabit) qiymətlərlə ifadə olunan dəyər göstəricilərinə çevirmək üçün deflyator indekslərdən istifadə olunur. Deflyator cari dövr üzrə dəyər ifadəsində verilmiş göstəriciləri əsas dövrün göstəricilərinə çevirmək üçün istifadə olunan əmsaldır. ÜDM-in deflyatoru müəyyən dövr ərzində iqtisadiyyatda qiymətlərin orta hesabla dəyişməsinə səciyyələndirir və cari qiymətlərlə ÜDM-in dəyəri indeksini ÜDM-in fiziki həcmi indeksinə bölmək yolu ilə hesablanır. Bu göstəricini ÜDM-in cari dövrdəki dəyərini onu əsas dövrün qiymətləri ilə hesablanmış cari dövrdəki dəyərinə ($\Sigma q_1 p_0$) bölmək yolu ilə də müəyyən etmək olar:[7]

$$I_q^{\text{ÜDM}} = \frac{\Sigma q_1 p_1}{\Sigma q_0 p_0} : \frac{\Sigma q_1 p_0}{\Sigma q_0 p_0} = \frac{\Sigma q_1 p_1}{\Sigma q_1 p_0}$$

Burada:

$I_q^{\text{ÜDM}}$ – ÜDM-in defilyatoru;

$\Sigma q_1 p_1$ – ÜDM-in cari dövrdəki dəyəri;

$\Sigma q_1 p_1 / \Sigma q_0 p_0$ – ÜDM-in dəyəri indeksi deməkdir.

Deməli ÜDM-in deflyatoru onun (yəni ÜDM-in) tərkib hissələri yalnız sabit qiymətlərlə hesablanmış olduqda müəyyən edilə bilər.

Deflyator indeks hesablanmasının əsasını aqreqat qiymət indeksinin Paaşe tərəfindən müəyyən edilmiş aşağıdakı düsturu təşkil edir: [15]

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

Paaşe indeksinin iqtisadi məzmunu belədir: kəsrin surəti cari dövrün qiymətləri ilə həmin dövrdəki əmtəə dövriyyəsinə əks etdirir. Kəsrin məxrəci isə əsas dövrün qiymətləri ilə hesabat (cari) dövründə satılmış məhsulların dəyərini ifadə edir.

Paaşenin qiymət indeksi düsturundan deflyator kimi istifadə edilməsinin əsas üstünlüyü özünü onda göstərir ki, dəyər göstəricisi üçün mövcud olan qarşılıqlı əlaqə fiziki həcmə də aiddir. Beləliklə, Paaşe düsturu ilə qiymət indeksi MHS-nin prinsiplərinə uyğun gəlir. Çünki ondan istifadə olunmaqla hesablanan fiziki həcm indeksi aşağıdakı tələblərə cavab verir:

- 1) o, sabit çəki ilə fərdi fiziki həcm indekslərindən hesablanan orta indeksdir;
- 2) onda qiymətlərin təsirindən sərf-nəzər edilmişdir.

Başqa sözlə, əsas dövr dəyişməz qaldıqda, ondan (yəni əsas dövrdən) sonra gələn dövrlərdə qiymətlərin tərəddüd etməsi fiziki həcm indeksinə təsir etmir

Dəyər indeksini Paaşenin qiymət indeksinə böldükdə digər bir alman statistiki Laspeyres tərəfindən müəyyən edilmiş fiziki həcm indeksi alınır:

$$\frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} : \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Laspeyres indeksinə nisbətən Paaşe indeksinin çox böyük üstünlüyə malik olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda bir sıra səbəblər üzündən Laspeyres düsturu ilə qiymət indeksindən istifadə olunur.

Qiymət indeksinin hesablanması təcrübəsinə arxalanaraq demək olar ki, Paaşe düsturu ilə hesablanmış qiymət indeksi inflyasiya sürətinin azalması, Laspeyres düsturu ilə hesablanmış qiymət indeksi isə əksinə, inflyasiya sürətinin artması

meyli ilə səciyyələnir. Buna “Qerşenkron effekti” deyilir. Bunu aradan qaldırmaq üçün MHS-nin 1993-cü il variantında kompromis həll kimi Fişerin qiymət indeksinin düsturundan istifadə olunması tövsiyə edilir. O, Laspeyres və Paaşenin aqreqat indekslərinə əsaslanaraq özünün aşağıdakı indeksini formalaşdırmışdır:

$$I_p = \sqrt{\frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} \times \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}}$$

Bu düsturda qiymət indeksinin hesablanması həm əsas həm də cari dövrdə əmtəə və xidmətlər dəsti üzrə bazis(əsas) dövrünə nisbətən cari dövrdə qiymətlərin dəyişməsinin dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman əsas və cari dövrlərin tərkib hissələrinin strukturundakı fərqlərin “silinməsi”(aradan qaldırılması) baş verir. Bu isə öz növbəsində müqayisə bazasından asılılığın olması haqqında indekslər nəzəriyyəsinin tələbini ödəməyə, “Qerşenkron effekti”nin təsirini aradan qaldırmağa imkan verir. Fişer indeksindən uzun müddəti əhatə edən zaman kəsiyində məhsulların strukturu və tərkibində baş verən dəyişiklikləri ifadə edən meyllər nəzərə alınmaqla, qiymət indeksi hesablanarkən istifadə edilir.

ÜDM-i və onun tərkib hissələrini qiymətləndirərkən sabit qiymət kimi ilin cari orta qiymətləri götürülür. MHS metodologiyasına uyğun olaraq hər beş ildə bir dəfə müqayisə üçün əsas götürülən ili dəyişdirmək lazımdır. Bu, onunla izah edilir ki, daha uzun dövr ərzində ÜDM-in strukturunda və qiymətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Buna görə də sabit qiymətlərdən uzun müddət ərzində istifadə olunması ÜDM-in dinamikası göstəricilərinin təhrif olunmasına gətirib çıxara bilər. ÜDM-dən düzəldilmiş dinamika sırasının fasiləsizliyini qoruyub saxlamaq üçün əsas dövrü dəyişdirərkən, ondan (yəni əsas dövrdən) əvvəl gələn dövrlərin sabit qiymətlərlə qiymətləndirilmiş göstəricilərini əsas götürülən yeni dövrün sabit qiymətləri ilə qiymətləndirilmiş ÜDM sırası ilə qovuşmasını (birləşməsinə) təmin etmək lazımdır.

Əsas dövr dəyişdirilərkən ÜDM-dən düzəldilmiş dinamika sırasının yeni sabit qiymətlərlə ifadə olunan sıraya çevrilməsinin iki metodu vardır.

Birinci metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ÜDM-in dinamikasını yeni qiymətlərlə ifadə etmək üçün iki növ sabit qiymətlərə (yeni və əvvəlki) əsas hesablanan qiymət indeksləri öz aralarında əlaqələndirilir və bundan sıranın deflyatorlaşdırılması üçün istifadə edilir.

Bu qiymət indekslərindən ÜDM-i yeni sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirmək, onun hər bir tərkib hissəsini isə müvafiq ilin cari qiymətləri ilə dəyərləndirmək məqsədilə deflyator kimi istifadə olunur. Bu yanaşmada ümumiyyətlə ÜDM və onun hər bir tərkib hissəsi üçün fiziki həcm indeksi əvvəlki əsas dövrdə istifadə olunduğu kimi qalır. Lakin ÜDM-in strukturunda dəyişikliklər baş verdiyinə görə ÜDM-in ümumi kəmiyyəti ilə onun yeni sabit qiymətlərlə ayrı-ayrı tərkib hissələrinin cəmi arasında statistik fərq əmələ gəlir. Statistika bu fərq ayrıca maddədə göstərilir.

İkinci metodda ÜDM-in dinamika sırasını yeni sabit qiymətlərlə dəyərləndirmək üçün onun (yəni ÜDM-in) zəncirvari fiziki həcm indekslərindən istifadə edilir. Bu metodun aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri vardır:

1) əvvəli sabit qiymətlərin qüvvədə olduğu dövrdə fiziki həcm indeksi dəyişmir;
2) yeni sabit qiymətlərə keçid baş verdikdə, həmin il üçün mütləq məlumatlar həm yeni həm də əvvəlki sabit qiymətlərlə qiymətləndirilir;

3) əvvəlki sabit qiymətlərin qüvvədə olduğu dövrdəki mütləq məlumatlar yeni sabit qiymətlərlə qiymətləndirilir. Bu, keçid dövrünün cari qiymətləri ilə olan mütləq məlumatları əvvəlki ("köhnə") sabit qiymətlərə əsasən zəncirvari qaydada hesablanmış müvafiq dövrün fiziki həcm indeksinə bölmək yolu ilə müəyyən edilir. Daha aydın olsun deyə bu deyilənləri misalla izah edək. Tutaq ki, 2010-cu ildəki ÜDM-i yeni əsas ilin- 2015-ci ilin qiymətləri ilə qiymətləndirmək lazımdır. Bu, aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\sum q_{2010}p_{2015} = \sum q_{2015}p_{2015} : \frac{\sum q_{2015}p_{2010}}{\sum q_{2010}p_{2010}}$$

Burada:

$\sum q_{2010}p_{2015}$ - 2015-ci ilin qiymətləri ilə 2010-cu ilin mütləq məlumatları;

$\sum q_{2015}p_{2015}$ - 2015-ci ilin cari qiymətləri ilə həmin ilin mütləq məlumatları;

$\frac{\sum q_{2015}p_{2010}}{\sum q_{2010}p_{2010}}$ - əvvəlki əsas ilin sabit qiymətləri ilə 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ilin fiziki həcm indeksi deməkdir.

Bu yanaşmada da statistik fərq əmələ gələ bilər. Nəzərdən keçirilən hər iki metodda prinsipcə eyni nəticə alınmalıdır.

Yüksək inflyasiya və iqtisadiyyatda dərin struktur dəyişiklikləri baş verdiyi şəraitdə ÜDM-in dinamikasını qiymətləndirmək üçün sabit qiymət kimi əvvəlki ilin qiymətlərindən istifadə edilir. Və buna əsasən əvvəlki ilə nisbətən fiziki həcm indeksi hesablanır. Bu yanaşmada həmin dövr üzrə fiziki həcm indeksləri zəncirvari qaydada hesablanan illik indeksləri bir-birinə vurmaq yolu ilə əldə edilir. Əsas dövrün (ilin) qiymətləri ilə ÜDM-in dinamika sırasını müəyyən etmək üçün onun cari qiymətlərlə əsas dövrdəki (ildəki) həcmi əsas dövrə görə hesablanan fiziki həcm indeksinə vurmaq lazımdır. Bunu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

$$\sum q_{2010}p_{2010} \times I_{2015/2010}^{ÜDM} = \sum q_{2015}p_{2010}$$

Buradan da:

$$I_{2015/2010}^{ÜDM} = I_{2015/2014}^{ÜDM} \times I_{2014/2013}^{ÜDM} \times I_{2013/2012}^{ÜDM} \times I_{2012/2011}^{ÜDM} \times I_{2011/2010}^{ÜDM}$$

Məhsulların fiziki həcmi və qiymətlərin dinamikası haqqında məlumatları təhlil edərkən əsas dövrə görə və zəncirvari üsulla hesablanan indekslərin müəyyən xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Burada sabit və dəyişən çəkirlə hesablanan qiymət indeksləri nəzərdə tutulur. Əsas dövrə görə hesablanan indekslərdən istifadə edilməsi müəyyən üstünlüyə malikdir. Bu, mütləq ifadədə ÜDM-i və onun tərkib hissələrinin müqayisəsini həyata keçirməyə imkan verir. Lakin artıq qeyd olunduğu kimi, böyük struktur dəyişmələri şəraitində əsas dövrə görə hesablanan indekslər təhriflərə gətirib çıxara bilər. Ona görə ki, əsas dövrdən uzaqlaşma artdıqca məhsulların fiziki həcmi və qiymətləri arasındakı əlaqə daha çox pozulur. Bununla əlaqədar olaraq əvvəlki ilin (dövrün) çəkirləri ilə hesablanan

indekslərdən (məsələn, əvvəlki ilin qiymətləri ilə hesablanan fiziki həcm indeksi, yaxud da əvvəlki ilin fiziki həcmi ilə hesablanan qiymət indeksi) istifadə olunur.

Beləliklə, zəncirvari və əsas dövrə görə hesablanan indekslərdən hansının seçilməsi məsələsində aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

1)hər il üzrə aparılan hesablamaların daha dəqiq olmasını təmin etmək məsələsi qarşıya qoyulduqda üstünlük dəyişən çəkili zəncirvari indekslərə verilməlidir;

2)uzun bir dövr üzrə indekslərin müqayisəsini təmin etmək vəzifəsi qarşıya qoyulduqda isə əsas dövrə görə hesablanan sabit çəkili indekslərə üstünlük verilməlidir.

Ümumi daxili məhsulun sabit qiymətlərlə hesablanması əslində onun cari qiymətlərlə ayrı-ayrı tərkib hissələrinə bölünməsinə nəzərdə tutur.Burada məqsəd ÜDM-i və onun tərkib hissələrini əsas dövrün (ilin) qiymətləri ilə qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu isə 2 metodla həyata keçirilir:

1)deflyatorlaşdırılma;

2)ekstrapolyasiyalaşdırılma.

Bununla yanaşı bəzi hallarda isə birbaşa və xərc maddələri üzrə yenidən qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur.

Deflyatorlaşdırılma metodunda əmtəə və xidmətlərin cari dövrdəki dəyərini (p_1q_1) bu məhsulların qiymətlərinin əsas dövrə nisbətən cari dövrdə dəyişməsinə ifadə edən indeksə bölməklə aşağıdakı kimi hesablanı bilər:

$$\sum q_1 p_0 = \frac{\sum q_1 p_1}{I_{p_1/0}}$$

Burada:

$\sum q_1 p_1$ - cari dövrdə həmin dövrün qiymətləri ilə əmtəə və xidmətlərin dəyərini;

$I_{p_1/0}$ – əsas dövrə nisbətən cari dövrün qiymət indeksini;

$\sum q_1 p_0$ - əsas dövrün qiymətləri ilə cari dövrdə əmtəə və xidmətlərin dəyərini göstərir.

İkiqat deflyatorlaşdırılma metodu da vardır. Bundan sabit qiymətlərlə əlavə dəyəri hesablamaq üçün istifadə edilir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müvafiq qiymət indeksinin köməyiylə cari qiymətlərlə hesablanmış ümumi buraxılışın və aralıq istehlakın ardıcıl olaraq deflyasiyası həyata keçirilir. Məlum olduğu kimi, sabit qiymətlərlə əlavə dəyər sabit qiymətlərlə hesablanmış ümumi buraxılışla aralıq istehlakın fərqi kimi müəyyən edilir. Bir sıra ölkələrdə sabit qiymətlərlə əlavə dəyəri hesablamaq üçün sadələşdirilmiş metodlardan istifadə edilir. Məsələn, Avropa İttifaqına üzv olan, habelə MDB-nin bir sıra ölkələrində, o cümlədən Rusiya Federasiyasında sabit qiymətlərlə əlavə dəyər ümumi buraxılış indeksinin köməyiylə cari qiymətlərlə əlavə dəyərin deflyatorlaşdırılması yolu ilə hesablanır. Başqa sözlə, birqat deflyatorlaşdırılmadan istifadə edilir.

Ekstrapolyasiyalasdırılma metodunda əmtəə və xidmətlərin əsas dövrdəki dəyəri onların fiziki həcmnin əsas dövrə nisbətən cari dövrdə dəyişməsinə əks etdirən indeksə bölünür. Bunu aşağıdakı kimi yazmaq olar: [18]

$$\sum q_1 p_0 = \sum q_0 p_0 \times I_{q_{1/0}}$$

Burada:

$\sum q_0 p_0$ - əsas dövrdə əmtəə və xidmətlərin dəyəri;

$I_{q_{1/0}}$ - əsas dövrə nisbətən cari dövrdə əmtəə və xidmətlərin fiziki həcmi indeksi deməkdir.

Birbaşa qiymətləndirmə metodunda göstəricilər hesabat dövründə sabit qiymətlərlə istehsal edilmiş, yaxud da istifadə olunmuş məhsulların miqdarını əsas dövrün (ilin) müvafiq qiymətlərinə vurmaq yolu ilə hesablanır. Bu metoddan əsas etibarilə kənd təsərrüfatı və hasilat sənayesi məhsullarının istehsalı və onlardan istifadə olunması göstəricilərini hesablamaq üçün istifadə edilir. Çünki bu sahələrdə nisbətən məhdud sayda yekcins (eynitipli) məhsullar istifadə olunur. Və statistikanın bu sahəsində bir qayda olaraq ən mühüm məhsulların (və ya məhsul qruplarının) miqdarı və qiymətləri haqqında məlumatlar olur.[28]

Xərc ünsürləri üzrə yenidənqiymətləndirmə metodunda göstəricilər xərc ünsürlərinin deflyasiyası yolu ilə sabit qiymətlərlə qeyri-bazar xidmətlərinin dəyərini ifadə edən göstəricilərin hesablanmasında istifadə olunur. Çünki xidmətlər pulsuz göstərilir və onların qiymətini müəyyən etmək mümkün deyildir. Bu metodda qeyri-bazar sferasında əmək məhsuldarlığının dəyişmədiyi fərz edilir. Bir sıra ölkələrdə bu metodun başlıca nöqsanlarını aradan qaldırmaq üçün əmək məhsuldarlığının dəyişməsi şərti üsulla təshih olunur. Belə bir şərti ölçü kimi bəzi hallarda əməyin texniki təchizat səviyyəsinin yüksəlməsi göstəricisindən istifadə edilir.

2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında müqayisəli qiymətlərlə ümumi daxili məhsulun istehsalı aşağıdakı kimi olmuşdur:[1]

Cədvəl 2.2.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasında müqayisəli qiymətlərlə ümumi daxili məhsulun istehsalı , milyon manatla

	2014-cü il 2013-cü ilin qiymətlərində			Əlavə dəyərin fiziki həcm indeksi, faizlə
	Ümumi buraxılış	Aralıq istehlak	Əlavə dəyər	
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5 684,9	2 643,9	3 041,0	97,4
Mədəncixarma sənayesi	24 036,1	1 870,2	22 165,9	97,3
Emal sənayesi	7 553,3	4 999,4	2 553,9	104,1
Elektrik enerjisi,qaz və buxar istehsalı,bölüşdürül-məsi və təchizatı	1 880,3	706,3	1174	106,0

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	240,9	143,4	97,5	107,0
Tikinti	15 756,4	8 388,2	7 368,2	109,1
Ticarət;nəqliyyat vasitələrinin təmiri	7 032,0	2 468,2	4 563,8	110,0
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4 091,8	1 401,1	2 690,7	104,7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1 917,8	654,0	1 263,	118,2
İnformasiya və rabitə	1 767,3	602,7	1 164,6	115,1
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1 714,1	315,4	1 398,7	110,8
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1 998,8	746,0	1 252,8	103,5
Peşə,elmi və texniki fəaliyyət	1 262,9	457,2	805,7	101,7
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	541,5	164,6	376,9	104,5
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	2 807,5	1 288,6	1 518,9	103,2
Təhsil	2 460,5	449,8	2 010,7	106,0
Əhaliyə səhiyyə və sosial	1 633,9	553,9	1 080,0	104,8

xidmətlərin göstərilməsi				
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	792,0	228,9	563,1	105,6
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	949,0	316,0	633,0	100,5
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	84 121,0	28 397,8	55 723,2	102,6
Məhsula və idxala vergilər (+)	-	-	4 233,9	104,9
Məhsula və idxala subsidiyalar (-)	-	-	166,6	104,9
Ümumi daxili məhsul (bazar qiymətlərində)	-	-	59 790,5	102,8

Cədvəldən göründüyü kimi , Azərbaycan Respublikasında 2014 –cü ildə 2013-cü ilin qiymətlərində bütün fəaliyyət növləri üzrə əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışın həcmi 84 121,0 milyon manata, aralıq istehlakın həcmi 28 397,8 milyon manata ,əlavə dəyərin həcmi isə 55 723,2milyon manata bərabər olmuşdur. Bu dövrdə məhsula və idxala vergilər 4 233,9 milyon manat, məhsula və idxala subsidiyalar 166,6 milyon manat və bazar qiymətlərində ÜDM 59 790,5 milyon manat təşkil etmişdir.

2014-cü ildə ən çox əlavə dəyər mədənçıxarma sektorunda(22 165,9 milyon manat), ən az əlavə dəyər su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda(97,5milyon manat) yaranmışdır. Belə ki, əlavə dəyərin 39,8%-i mədənçıxarma sektorunda, 5,5%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorunda, 4,6 %-i emal sektorunda, 2,1 %-i elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektorunda, 0,17 %-i su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektorunda , 13.2%-i tikinti sektorunda 8,2%-i

ticarət;nəqliyyat vasitələrinin təmiri sektorunda istehsal olunmuşdur.Bütün fəaliyyət növləri üzrə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışında əlavə dəyərin xüsusi cəkisi 66.2%-ə,aralıq istehlakın xüsusi cəkisi 33,8 %-ə bərabər olmuşdur. Bütün fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyərin fiziki həcm indeksi 102,6% təşkil etmişdir.

ÜDM-in müqayisəli qiymətlərlə hesablanması adətən həm istehsal (ayrı-ayrı sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin cəmi kimi),həm də son istifadə (son istifadənin tərkib hissələrinin cəmi kimi) metodları ilə hesablandıqda həyata keçirilir. Bu əməliyyat ÜDM-in tərkib hissələrinin sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməsi və alınan nəticələrin cəmlənməsi yolu ilə aparılır. Sabit qiymətlərlə hesablamalara verilən əsas nəzəri tələblərdən biri eyniyyət prinsipinə əməl olunmasıdır. Bu o deməkdir ki, əgər toplu tərkib hissələrinin cəmi kimi müəyyən olunarsa ,deməli, bundan sabit qiymətlərlə qiymətləndirmə zamanı da istifadə olunmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, sabit qiymətlərlə hesablanmış ÜDM-in kəmiyyəti onun sabit qiymətlərlə tərkib hissələrinin cəminə bərabər olmalıdır. Buna uyğun olaraq sabit qiymətlərlə hesablanmış ÜDM-in kəmiyyəti,onun sabit qiymətlərlə qiymətləndiril -miş tərkib hissələrinin cəmi kimi də hesablanı bilər.

Nəzəri cəhətdən ÜDM-in sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməsinin hər iki metodu (istehsal və son istifadə) ilə hesablanan kəmiyyəti bir-birinə bərabər olmalıdır. Lakin təcrübədə cari qiymətlərlə qiymətləndirmədə olduğu kimi, bu metodda da onların arasında labüd olaraq statistik fərq əmələ gəlir. Bu zaman ÜDM-in hesablanmasında istifadə edilən informasiya hansı metodda etibarlıdırsa, ona üstünlük verilir və deməli, onu əsas götürmək və fiziki həcm indeksini ona əsasən hesablamaq lazımdır.

ÜDM-dən son istifadənin tərkib üsürləri haqqında məlumatları “gəlirlərdən istifadə” (son istehlak xərcləri), “kapital ilə əməliyyatlar” (əsas kapitalın ümumi yığılı, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi, qiymətlilərin xalis alqışı) və “əmtəə və xidmətlərlə xarici əməliyyatlar” (əmtəə və xidmətlərin ixrac və idxalı) hesablarında tapmaq olar.

ÜDM-i əsas qiymətlərlə hesablamaq üçün adları çəkilən hesablardakı məlumatlardan istifadə edilməsinin üstünlüyü özünü onda göstərir ki, onlar hər il (bir sıra ölkələrdə hər rüb) nəzərdən keçirilir və qiymətləndirməni kifayət qədər operativ aparmağa imkan verir. Lakin onların nöqsan cəhəti də vardır. Bu, ondan ibarətdir ki, ÜDM-i sabit qiymətlərlə daha müfəssəl qiymətləndirmək üçün onlar əmtəə və xidmət qrupları üzrə dərinlən təhlil aparılmasına imkan vermir. ÜDM-in tərkib hissələri haqqında resurslar və onlardan istifadə balanslarında daha ətraflı məlumat vardır. Bunlar öz əksini resurslar və onlardan istifadə cədvəllərində və sahələrarası balansda tapır.

III FƏSİL Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun istehsalı və bölüşdürülməsinin statistik tədqiqi

3.1. Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun dinamikasının və quruluşunun statistik tədqiqi.

Ölkədə statistik məlumatlarla təminatın daha da yaxşılaşdırılmasını, milli statistika sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması işinin sürətləndirilməsini və dövlət statistika orqanlarının vahid informasiya sisteminin, o cümlədən "e-statistika"nın inkişafını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilən "2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı"nın əsas istiqamətlərindən biri milli hesablar sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Belə ki, "MHS-2008" əsasında təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulan hesab və cədvəllərin yenidən işlənməsi ölkədə rəsmi statistikanın əsas prioritetlərindən biri hesab edilir, makroiqtisadi proseslərin təsviri və təhlili üçün istifadə olunur və iqtisadi əməliyyatların və göstəricilərin kompleks, ardıcıl və uzlaşdırılmış şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bu işləri həyata keçirmək üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur ki, onlardan da birincisi "MHS-2008"-də Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) göstəricisinin həcminə, strukturuna və artım sürətinə təsir edən amillərin statistik praktikaya tətbiq edilməsidir. Bu tədbirin məqsədi "MHS-2008"-in yeni variantının ölkə statistika praktikasında tətbiqindən ibarətdir." 2013-2016 – cı illərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bu tədbirdən gözlənilən nəticə "MHS-2008"-ə uyğun hesablanmış ÜDM göstəricisinin mövcudluğudur.

Respublikada "MHS-2008" variantı əsasında ÜDM-un hesablanması üçün təşkilatı-hüquqi formasından və mülkiyyətindən asılı olmayaraq ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən bütün müəssisə və təşkilatların yekun məlumatlarından istifadə olunur. İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının üçüncü versiyasında əks olunan bütün

fəaliyyət növləri üzrə məlumatlar sahə statistikasına şöbələri tərəfindən emal edilərək Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin “Milli hesablar və makroiqtisadi göstəricilər statistikasına” şöbəsinə təqdim olunur.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1999–2014-cü illərdə respublikada istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:[2]

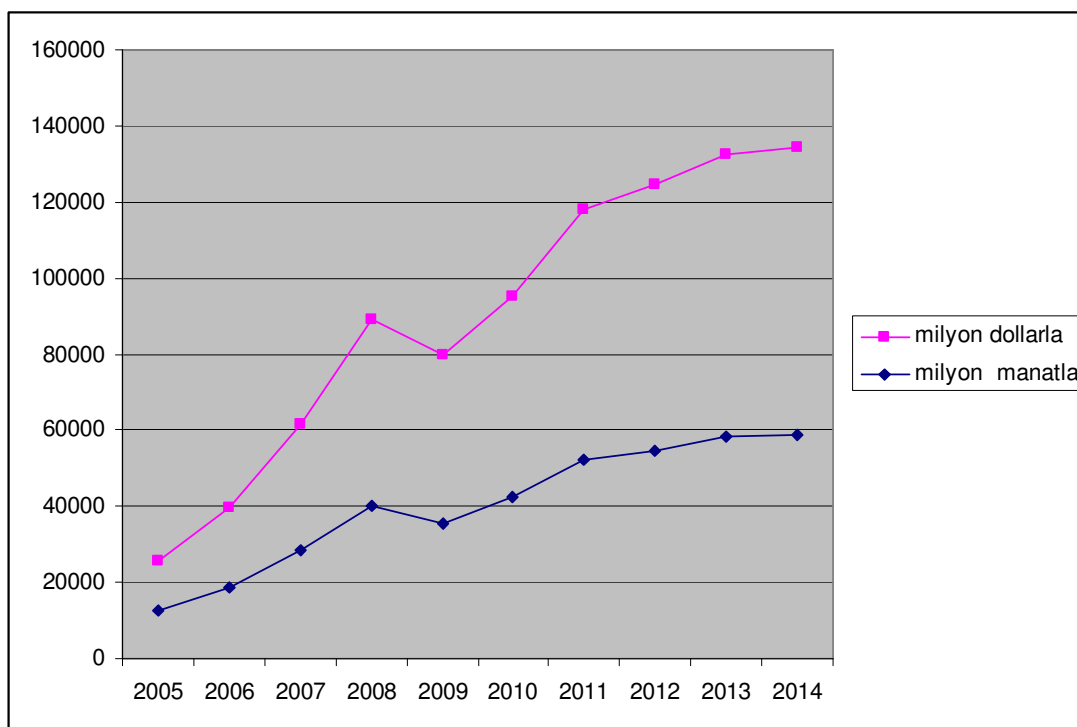
Cədvəl 3.1

1999– 2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun dinamikası (manatla və ABŞ dolları ilə)

İllər	Cəmi		Adambaşına		1\$= manat
	milyon manatla	milyon dollarla	Manatla	Dollarla	
1999	3775,1	4583,7	480,1	582,9	0,8236
2000	4718,1	5272,8	593,2	662,9	0,8948
2001	5315,6	5707,7	661,7	710,5	0,9313
2002	6062,5	6235,9	747,5	768,9	0,9722
2003	7146,5	7276,0	872,7	888,5	0,9822
2004	8530,2	8680,4	1030,4	1048,5	0,9827
2005	12522,5	13238,7	1494,3	1579,8	0,9459
2006	18746,2	20983,0	2208,2	2471,6	0,8934
2007	28360,5	33050,3	3296,6	3841,7	0,8581
2008	40137,2	48852,5	4603,7	5603,3	0,8216
2009	35601,5	44297,0	4033,2	5018,2	0,8037
2010	42465,0	52909,3	4753	5922	0,8026
2011	52082,0	65951,6	5752,9	7285	0,7897
2012	54743,7	69683,9	5966,1	7594,3	0,7856
2013	58182,0	74164,4	6258,3	7977,4	0,7845
2014	58977,8	75188,4	6264,1	7985,9	0,7844

Cədvəldən göründüyü kimi, respublikada 1999-2014-cü illərdə ÜDM-un dinamikasında daima artım müşahidə olunmuşdur. Beləki, 1999-cu ildə ölkənin ümumi daxili məhsulunun həcmi 3775,1 milyon manat və ya 4583,7 milyon dollar, 2000 – ci ildə 4718,1 milyon manat və ya 5272,8 milyon dollar, 2001-ci ildə 5315,6 milyon manat və ya 5707,8 milyon dollar, 2002-ci ildə 6062,5 milyon manat və ya 6235,9 milyon dollar, 2003-cü ildə 7146,5 milyon manat və ya 7276,0 milyon dollar, 2004-cü ildə 8530,2 milyon manat və ya 8680.4 milyon dollar, 2005-ci ildə 12522,5 milyon manat və ya 13238,7 milyon dollar, 2006-cı ildə 18746,2 milyon manat və ya 20983,0 milyon dollar, 2007-ci ildə 28360,5 milyon manat və ya 33050,3 milyon dollar, 2008-ci ildə 40137,2 milyon manat və ya 48852,5 milyon dollar, 2009-cu ildə 35601,5 milyon manat və ya 44297,0 milyon dollar, 2010 –cu ildə 42465,0 milyon manat və ya 52909,3 milyon dollar, 2011-ci ildə 52082,0 milyon manat və ya 65951,6 milyon dollar, 2012-ci ildə 54743,7 milyon manat və ya 69683,9 milyon dollar, 2013-cü ildə 58182,0 milyon manat və ya 74164,4 milyon dollar olmuşdur. 2014-cü ildə ölkədə 58.9 milyard manatlıq və ya 2013-cü illə müqayisədə 2,8 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. 1999 –cu illə müqayisədə 2014-cü ildə Ümumi daxili məhsulun həcmi 55222,7 milyon manat və ya 15,6 dəfə artmışdır. Belə ki, əgər ÜDM-un həcmi 1999-cu ilə nisbətən 2004-cü ildə 2,2 dəfə artmışdırsa, bu artım 2004-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə 6,9 dəfə olmuşdur. 1999-2014 cü illərdə respublikamızda adambaşına düşən ÜDM-un həcmi manatla 13 dəfə , ABŞ dolları ilə isə 13,7 dəfə artmışdır. Ümumi daxili məhsulun əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi 6264,1 manat (7985,9 ABŞ dolları) təşkil etmiş və 2013-cü ilə nisbətən 1,5 faiz artmışdır.

Bu dövrdə rezidentlər tərəfindən cari qiymətlərlə 87,9 milyard manatlıq məhsul və xidmətlər istehsal olunmuş, məhsul istehsalına sərf edilmiş mal və xidmətlərin dəyəri 28,9 milyard manat və ya məhsul və xidmətlər buraxılışının 32,9 faizini təşkil etmişdir. Dünya Bankının hesablamalarına görə ölkəmiz bu göstəricinin səviyyəsinə üzrə dünya ölkələri sırasında 68-ci yeri tutur. ÜDM –un dinamik inkişafını aşağıdakı xətti qrafikdən daha aydın görmək olar: (Şəkil 3.1.)

Şəkil 3.1 2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun dinamikası (manatla və ABŞ dolları ilə)

Şəkil 3.1-dən göründüyü kimi , ÜDM-un həcmi 2005-2011-ci illərdə kəskin artmışdır. Bu illərdə respublikamızda ÜDM-un belə artımı ölkəmizdə neft hasilatının kəskin artması ilə bağlı olmuşdur.

2010-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun istifadəsi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 3.2

2010-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun istifadəsi, cari qiymətlərlə, milyon manatla

	2010	2011	2012	2013	2014
Faktiki son xərcləri	21 336.1	24 679.7	27 370.2	30 363.0	33 715.4
O cümlədən:					
Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlak xərcləri	18 490.2	21 370.7	23 897.4	26 719.4	29 809.4

O cümlədən:					
Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri	16 528.3	19 216.0	21 389.9	24 150.0	27 069.6
fərdi xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin xərcləri	1 774.9	1 965.7	2 289.5	2,339.4	2 507.8
Ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının xərcləri	187.0	189.0	218.0	230.0	232.0
Kollektiv xidmətlər göstərən dövlət idarələrinin faktiki son istehlak xərcləri	2 845.9	3 309.0	3 472.8	3 643.6	3 906.0
Ümumi yığım	7 669.0	10 555.9	12 217.0	14 928.3	15 192.3
Əsas fondların ümumi yığımı	7 714.5	10 508.9	12 292.8	15 007.4	15 237.8
Maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi(+,-)	-45.5	47.0	-75.8	-79.1	-45.5
Xalis ixrac	14 278.2	16 846.4	15 156.5	12 890.7	10 070.1
İxrac	23 060.5	29 388.3	29 000.3	28 169.3	25 537.5
İdxal (-)	8 782.3	12 541.9	13 843.8	15 278.6	15 467.4
Statistik fərq	-818.3	0.0	0.0	0.0	0.0
ÜDM	42 465.0	52 082.0	54 743.7	58 182.0	58 977.8

Cədvəl 3.3-dən göründüyü kimi, 2010-2014-cü illərdə ÜDM-da faktiki son xərclərin və ümumi yığımın həcmi mütəmadi olaraq artmış,xalis ixracın həcmi isə azalmışdır.Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlak xərcləri 2010-cu illə

müqayisədə 2011-ci ildə 15,6%,2012-ci illə müqayisədə 29,2%,2013-cü illə müqayisədə 44,5%,2014-cü illə müqayisədə 61,2% artmışdır. ÜDM-un həcmində böyük hissəni ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlak xərcləri tutur.Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 43,5%,2011-ci ildə 41,0%,2012-ci ildə 43,6%,2012-ci ildə 45,9%,2014-cü ildə 50,5% təşkil etmişdir. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin ÜDM-da xüsusi çəkisinin artması bütün dövrlər ərzində əhalinin maddi rifahının yüksəlməsinin nəticəsidir.

ÜDM-da ümumi yığımın xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 18%, 2011-ci ildə 20,3%, 2012-ci ildə 22,3%, 2012-ci ildə 25,6%, 2014-cü ildə 25,8% təşkil etmişdir.

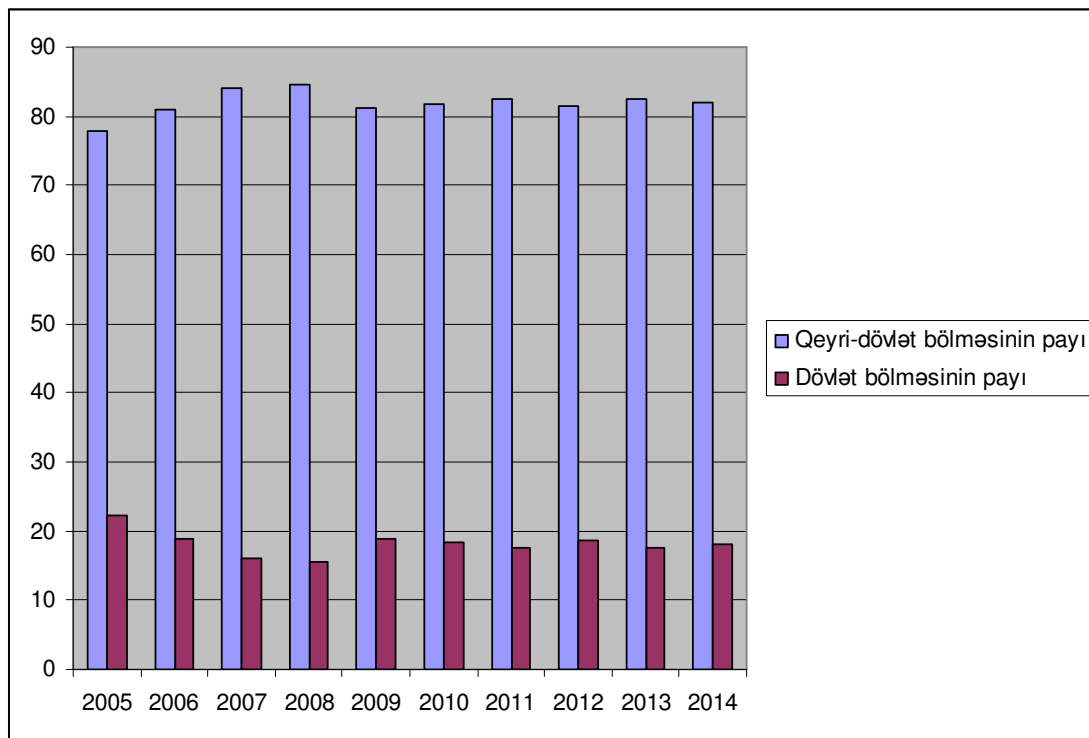
2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında Ümumi Daxili Məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 3.3

2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ÜDM-cəmi	77,8	81,0	84,0	84,5	81,2	81,7	82,5	81,5	82,5	81,9
Sənaye	84,5	87,5	90,3	89,9	85,9	87,4	88,1	87,3	87,4	86,1
Tikinti	90,4	81,8	77,3	87,0	76,1	72,0	75,3	76,0	84,5	84,3
Kənd təsərrüfatı	97,8	96,9	99,4	99,0	99,2	99,7	99,3	99,4	99,4	99,8
Ticarət və xidmətlər	97,8	99,3	99,0	99,1	99,0	99,2	99,7	99,7	99,8	99,8
Nəqliyyat	37,5	46,1	76,8	82,0	75,4	75,3	78,1	77,7	77,1	78,5
Rabitə	80,2	79,6	80,3	72,9	80,4	78,6	76,3	76,6	76,8	80,0
Sosial və sair xidmətlər	31,8	43,8	40,3	31,7	48,8	47,0	49,4	49,1	51,5	55,2

Cədvəldən göründüyü kimi, 2005-2008-ci illərdə ümumi daxili məhsulun istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin payı ildən - ilə artmışdır. Beləki, ümumi daxili məhsulun formalaşmasında qeyri-dövlət bölməsinin payı 2005-ci ildə 77,8%, 2006-cı ildə 81,0%, 2007-ci ildə 84,0%, 2008-ci ildə 84,5% olmuşdur. 2009-cu ildə bu göstərinin səviyyəsi 2008-ci illə müqayisədə 3,3% azalsada, 2009-2013-cü illərdə onun səviyyəsi 81,2-82,5% arasında tərəddüd etmişdir. 2014-ci ildə respublika qeyri-dövlət bölməsinin Ümumi Daxili Məhsuldakı xüsusi cəkisi 81,9% olmuşdur ki, bu da 2013-cü illə müqayisədə 0,7 % azalma deməkdir. 2014-cü ildə sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, ticarət, mehmanxana və iaşə xidməti, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri-dövlət bölməsinin payı 78,5-99,8% arasında dəyişir.

Şəkil 3.2 2005-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət və dövlət bölməsinin payı, faizlə

Şəkil 3.2-dən göründüyü kimi, 2005-2014-cü illərdə ümumi daxili məhsul istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin payı ildən – ilə artır. Bu göstərici ən yüksək həddə 2008-ci ildə çatmışdır (84,5%).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2015-ci ildə ölkədə ÜDM –un və digər makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi aşağıdakı kimi olmuşdur: [36]

Cədvəl 3.4

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ÜDM –un və digər makroiqtisadi göstəricilər

Göstəricilər	2015-ci ildə faktiki, milyon manat	2015-ci il 2014-cü ilə nisbətən, faizlə	Məlumat üçün: 2014-cü il 2013-cü ilə nisbətən, faizlə
Ümumi daxili məhsul	54 352,10	101,1	102,8
milyon ABŞ \$	52 969,60	-	-
o cümlədən: qeyri-neft ÜDM	37 670,00	101,1	107
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	5 703,70	99,9	101,5
ABŞ \$	5 558,70	-	-
Sənaye məhsulu	26 156,90	102,4	99,3
o cümlədən qeyri-neft sənayesi	7 660,30	108,4	106,9
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər	15 957,00	88,9	98,3
o cümlədən tikinti-quraşdırma işlərinə	11 722,90	86,6	111,8
Kənd təsərrüfatı məhsulu	5 635,30	106,6	97,4
o cümlədən: bitkiçilik	2 761,10	111,3	91,7
heyvandarlıq	2 874,20	102,5	103
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	222,4	100,2	101,9
o cümlədən qeyri-neft yüklərinin daşınması	161,6	101,6	103,4
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	1 891,90	103,5	104,7
İnformasiya və rabitə xidmətləri	1 642,80	106,8	115,1
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	25 721,10	110,9	110
Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər	7 462,80	105,1	107,2

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytında yerləşdirilən bu məlumatlara görə 2015-ci ildə ölkədə 54352,1 milyon manatlıq və ya 52969,6 milyon dollarlıq ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. İstehsal edilmiş ümumi

daxili məhsulun həcmi 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə 2,8 % artsada, 2014- cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 1,1 faiz artmışdır.

Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-nin həcmi 5703,7 manat, yaxud 5558,7 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Yola saldıığımız ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda 37,7 milyard manatlıq əlavə dəyər istehsal olunmuş, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi 69,3 faizədək yüksəlmişdir. Bu dövrdə ümumi daxili məhsulun 33,93 faizi sənayedə, 12,14 faizi tikintidə, 10,00 faizi ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 6,23 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 5,40 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 2,71 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,99 faizi informasiya və rabitə sahələrində, 19,31 faizi isə digər sahələrdə istehsal edilmişdir. Məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 8,29 faizini təşkil etmişdir. 2015-ci ildə qeyri-neft sektorunda ÜDM 37.670 milyard manat təşkil edib ki, bu isə 2014-cü illə müqayisədə 1.1 faiz çoxdur.

3.2 Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsünün statistik tədqiqi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının qeydə alınan sürətli inkişafında neft sektorunun rolu aparıcı olsa da, son illər qeyri-neft sektoru ümumi iqtisadi artımda önə çıxmaktadır. Dövlət başçısı “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda bu barədə demişdir: “Qeyri-neft sektorunun inkişafı bizim üçün həmişə prioritet olub. Bunun nəticəsidir ki, bu gün ölkə iqtisadiyyatı dünyada çoxşaxəli iqtisadiyyat kimi tanınır.”

Məlumdur ki, ölkədə iqtisadi artımı saxlayan qeyri-neft sektoru sayılır ki, əgər, iqtisadiyyatın neftdən kənar sahələrində istehsalda artım qeydə alınmasa, neft sektorunda dinamika üzü aşağıya doğru inkişaf etdiyindən Azərbaycanda ÜDM istehsalı nəinki yerində qalar, hətta azalard. Elə keçən ilin özündə ÜDM istehsalının artım tempində "lənglik" bir ara qeyri-neft sektorunda yaranan

durğunluqla əlaqədar izah olunmalıdır. Ümumiyyətlə, 2014-cü ildə hökumətin ÜDM istehsalının artımına dair proqnozunun özünü doğrultmaması qeyri-neft sektorunda artımın gözlənilən və yaxud nəzərdə tutulandan aşağı olması ilə əlaqədar baş vermişdir. Bu isə ciddi siqnal hesab olunmalıdır. Odur ki, cari ildə qeyri-neft sektoruna ciddi diqqət yetirilməlidir”.

Ona görə də ÜDM yalnız istehsalı üzrə deyil, həm də onun qeyri-neft sektorunda əldə olunan hissəsinin artım dinamikası təhlil olunmalıdır.

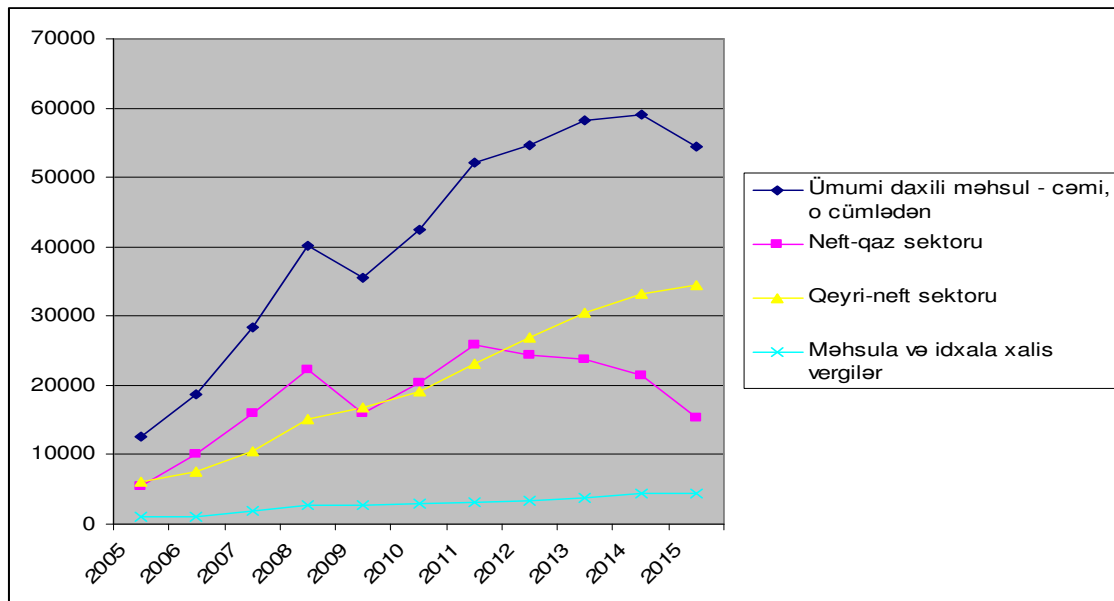
2005-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ümumi daxili məhsul istehsalı aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 3.5

2005-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ümumi daxili məhsul istehsalı (cari qiymətlərlə, milyon manatla)

İllər	Ümumi daxili məhsul - cəmi o cümlədən:	neft-qaz sektoru	qeyri-neft sektoru	məhsula və idxala xalis vergilər
2005	12522,5	5 520,9	6 055,1	946,5
2006	18746,2	10091,8	7630,0	1024,4
2007	28360,5	15914,2	10576,1	1870,2
2008	40137,2	22251,3	15197,3	2688,6
2009	35601,5	16065,5	16726,0	2810,0
2010	42465,0	20409,5	19 179,0	2876,5
2011	52 082,0	25 829,9	23 196,1	3 056,0
2012	54 743,7	24 487,3	26 864,4	3 392,0
2013	58 182,0	23 778,1	30 525,9	3 878,0
2014	59014,1	21405,2	33 195,9	4 413,0
2015	54352,1	15346,2	33 195,9	4505,0

Cədvəl 3.7.-dən göründüyü kimi, 2005-2015-ci illərdə ÜDM-in real həcmi 4,3 dəfə, o cümlədən neft sektorunun həcmi 2,8 dəfə, qeyri-neft sektorunun həcmi 5,7 dəfə artmışdır. Azərbaycanın qeyri-neft sənayesində istehsal olunan məhsulun həcmi 2005-ci ildə 6 055,1 milyon manat, 2006-cı ildə 7630,0 milyon manat, 2007-ci ildə 10576,1 milyon manat, 2008-ci ildə 15197,3 milyon manat, 2009-cu ildə 16726,0 milyon manat, 2010-cu ildə 19 179,0 milyon manat, 2011-ci ildə 23 196,1 milyon manat, 2012-ci ildə 26 864,4 milyon manat, 2013-cü ildə 30 525,9 milyon manat, 2014-cü ildə 33 195,9 milyon manat, 2015-ci ildə 33 195,9 milyon manat təşkil etmişdir. Əgər 2005-cü ildə qeyri-neft sektorunun ölkə ÜDM-də xüsusi çəkisi 48,4 % idisə, bu rəqəm 2015-ci ildə 63,5 %-ə kimi artmışdır. 2013-cü ildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 13,6 % artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi 2013-cü ilin yekununda 52,4 % təşkil etmişdir.

Şəkil 3.3 2005-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ümumi daxili məhsul istehsalı

Şəkil 3.3 .-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf tempi 2005-2015-ci illərdə qeyri-sabit olmuşdur.

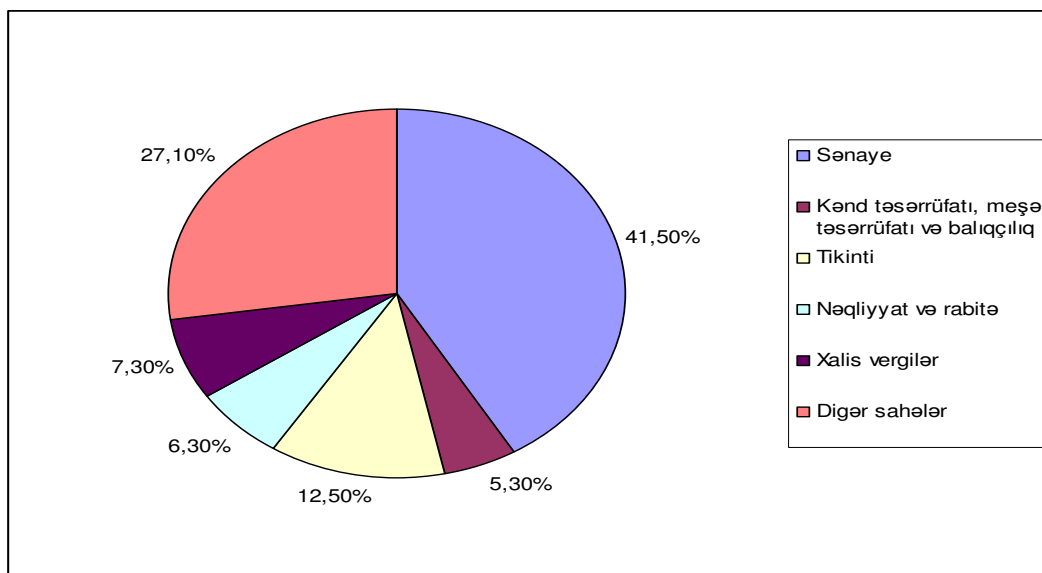
2000-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 3.6

2000–2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun strukturu, milyon manatla

İllər	Cəmi	o cümlədən					
		Sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	Nəqliyyat və rabitə	Xalis vergilər	digər sahələr
2000	4718,1	1699,0	758,9	308,0	567,1	291,2	1093,9
2001	5315,6	1999,6	788,7	310,7	538,9	418,3	1259,4
2002	6062,5	2270,1	846,0	528,0	597,1	486,2	1335,1
2003	7146,5	2666,9	888,0	802,0	713,8	549,8	1526,0
2004	8530,2	3268,6	937,3	1062,1	812,4	615,7	1834,1
2005	12522,5	6201,9	1137,9	1126,8	917,2	946,5	2192,2
2006	18746,2	10768,3	1329,4	1445,5	1242,9	1024,4	2935,7
2007	28360,5	16926,9	1901,0	1825,4	2074,9	1870,2	3762,1
2008	40137,2	23574,0	2246,0	2800,3	2681,7	2688,6	6146,6
2009	35601,5	17510,2	2179,5	2554,3	3072,0	2810,0	7475,5
2010	42465,0	21942,2	2344,6	3439,7	3160,3	2876,5	8701,7
2011	52082,0	28010,7	2813,7	4141,0	3487,7	3056,0	10743,1
2012	54743,7	27040,4	2813,7	5507,9	3638,7	3392,0	12351,0
2013	58182,0	26441,7	3122,2	6753,7	3580,8	3878,0	14405,6
2014	58977,8	24470,6	3111,0	7397,1	3720,7	4320,5	15957,9

Cədvəl 3.2-nin məlumatlarına əsasən 2014-cü ildə yaranmış ümumi daxili məhsulun 41,5%-i sənayedə, 5,3%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda, 12,5%-i tikintidə, 6,3%-i nəqliyyat və rabitədə və 27,1% digər sahələrdə istehsal edilmişdir. Məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 7,3 %-ni təşkil etmişdir. ÜDM –un strukturuna nəzər yetirdikdə görmək olar ki, yaranmış ümumi daxili məhsulun böyük hissəsi sənayedə yaranmışdır. Beləki, ümumi daxili məhsulun 2000-ci ildə 36,0%-i, 2001-ci ildə 37,6%-i, 2002-ci ildə 37,4%-i, 2003-cü ildə 37,3%-i, 2004-cü ildə 38,3%-i, 2005-ci ildə 49,5%-i, 2006-cı ildə 57,4%-i, 2007-ci ildə 59,7%, 2008-ci ildə 58,7%-i, 2009-cu ildə 49,2%-i, 2010-cu ildə 51,7%-i, 2011-ci ildə 53,8%-i, 2012-ci ildə 49,5%-i, 2013-cü ildə 45,4%-i, 2014-cü ildə 41,5%-i sənayedə yaranmışdır. ÜDM-un sahə üzrə strukturunu aşağıdakı diaqramdan daha aydın görmək olar:

Şəkil 3.4 2014-cü ildə ÜDM-un sahə üzrə struktur, faizlə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2015-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1.1% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8.0 faiz bəndi artaraq 69.3% təşkil etmişdir.

2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin 1.1%-lik artımına qeyri-neft sektoru 0.7 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir. Qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq (6.6%), ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri (10.9%), turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə (14.0%), informasiya və rabitə (6.8%), sosial və digər xidmətlər (1.7%) sahələrində yaradılan əlavə dəyərin artım tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən yüksək olmuşdur. Qeyri-neft ÜDM-nin artımına ən böyük müsbət töhfəni ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsi (1.4 faiz bəndi) vermişdir.(36)

2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10.0% artaraq 3093.8 milyon manata çatmışdır. Hesabat dövründə yaradılmış ÜDM-də qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 1.0 faiz bəndi artaraq 5.7% təşkil etmişdir. Sənayedə yaradılan əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin payı 5.3 faiz bəndi artaraq 16.8%-ə yüksəlmişdir. Yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 0.6 faiz bəndi artmış və 8.2% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sənayesi ÜDM-in artımına 0.5 faiz bəndi, qeyri-neft ÜDM-nin artımına 0.8 faiz bəndi, sənayenin artımına isə 1.1 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir.

Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisi 1.4% və ya 43.7 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 59.4% və ya 1837.4 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 36.2% və ya 1121.1 milyon manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin xüsusi çəkisi isə 3.0% və ya 91.6 milyon manat təşkil etmişdir.

Müqayisə olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisi 0.1 faiz bəndi, emal sənayesinin xüsusi çəkisi isə 3.0 faiz bəndi artmışdır.

2015-ci ilin yanvar-dekabr aylarında qeyri-neft sənayesində 7660.3 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 8.4% artmışdır. Qeyd olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsulun ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarında xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6.3 faiz bəndi artmış və 29.3%-ni təşkil etmiş, sənayenin 2.4%-lik artımına qeyri-neft sənayesi 1.9 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir. Hesabat dövründə qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox artırıcı təsiri maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (1.4 faiz bəndi), kimya sənayesi (0.3 faiz bəndi), qida məhsullarının istehsalı (0.2 faiz bəndi), hazır metal məmulatlarının istehsalı (0.2 faiz bəndi) və kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı (0.2 faiz bəndi) sahələri göstərmişdir.

Qeyri-neft sənayesinin məhsul istehsalında mədənçıxarma sənayesinin payı 1.7% və ya 130.4 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 70.5% və ya 5398.0 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 24.8% və ya 1897.0 milyon manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin payı isə 3.0% və ya 234.9 milyon manat təşkil etmişdir .

2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin ümumi buraxılışının artım tempi 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1.5 faiz bəndi artmışdır. Artım tempinin yüksəlməsinə emal sənayesinin bir çox aparıcı sahələrinin (qida məhsullarının istehsalı, tikinti materiallarının istehsalı, kimya sənayesi, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri, hazır metal məmulatların istehsalı, kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı və s.) artım templərinin yüksək olması təsir etmişdir. Qeyd olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2. faiz bəndi artmışdır.

2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində məhsul istehsalı qeyri-neft emal sənayesinin əksər bölmələrində, o cümlədən qida məhsulları istehsalında (2.9%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində (2.7 dəfə), tikinti

materiallarının istehsalında (6.3%), kimya sənayesində (43.2%), hazır metal məmulatlarının istehsalında (54.1%), elektrik avadanlıqları istehsalında (1.8%), kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalında (2.1 dəfə), mebel istehsalı (10.1%), ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalında (67.3%), kağız və karton istehsalında (7.5%), avtomobil və qoşquların istehsalında (4.6%) və s. sahələrdə artmışdır.

2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində iqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulmuş cəmi investisiyaların 55.1%-i və ya 8796.3 milyon manatı qeyri-neft sektoruna yönləndirilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 7.7%-i, qeyri-neft sektoruna yönləndirilən investisiyaların isə 14.0%-i və ya 1229.2 milyon manatı qeyri-neft sənayesi bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.[36]

Cədvəl 3.7.

2016-cı ilin I rübündə respublikada neft və qeyri-neft sektorlarında ümumi daxili məhsul istehsalı, milyon manat

	Yanvar –mart		2016-cı ilin yanvar-mart ayları 2015-ci ilin yanvar-mart aylarına nisbətən, faizlə
	2016	2015	
Ümumi Daxili Məhsul	12588,7	11542,3	96,5
o cümlədən:			
neft sektoru	4348,3	3875,7	100,8
qeyri-neft sektoru	8240,4	7666,6	94,3

Cədvəl 3.8-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2016-cı ilin yanvar-mart aylarında ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə, təşkilat və fərdi sahibkarlar tərəfindən 12588,7 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3,5 faiz az ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. Azalmanın əsas səbəbi tikinti və nəqliyyat sektorlarında məhsul və xidmətlər istehsalının keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə azalması olmuşdur. Əlavə dəyərin 39,0 faizi sənayedə, 13,3 faizi ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 8,4 faizi tikinti, 6,7 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 3,5 faizi turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 2,8 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,0 faizi informasiya və rabitə, 16,0 faizi isə digər sahələrdə istehsal edilmişdir. Məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 8,3 faizini təşkil etmişdir. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 1311,6 manata bərabər olmuşdur.

2016-cı ilin I rübündə respublikada qeyri-neft sektorlarında 8240,4 milyon manatlıq və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5,7 faiz az ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2014-cü ilin yanvar-mart ayları ilə müqayisədə 2015-ci ilin yanvar-mart aylarında bu göstəricinin səviyyəsi 7,5 faiz artmışdır.

Dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə düşməsi qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafını bir daha zərurətə çevirir. Elə 2016-cı ildə də neftin qiymətində artımların olacağı proqnozlaşdırılır. Lakin neft ölkəsi olaraq Azərbaycanın bundan ciddi zərər görəcəyi ehtimal edilmir. Çünki, ölkəmiz qeyri-neft sektorunda güclü potensiala malikdir. Xüsusən sənayenin, turizmin, aqrar sektorun, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına geniş şərait var. İndiki dövrdə Azərbaycanda iqtisadiyatın şaxələndirilməsi gücləndirilməlidir. Daxildə və xarici bazarlarda rəqabətə davamlı məhsullara diqqət artırılmalıdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün daxili investisiyalarla bağlı geniş proqram işlənilməlidir. Yerli və xarici iş adamlarının bura cəlb olunması istiqamətində geniş işlər aparılmalıdır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, “Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun istehsalı və bölüşdürülməsinin statistik qiymətləndirilməsi” adlı yerinə yetirilmiş tədqiqat işinin yekunlarına əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Ölkənin iqtisadi vəziyyətinə qiymət verərkən kompleks göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Bunların içərisində ümumi daxili məhsul xüsusi yer tutur. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) BMT, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Dünya Bankı və Avropa Komissiyası tərəfindən makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması və yayılmasının vahid standartı kimi qəbul olunmuş Milli Hesablar Sisteminin (MHS-2008) əsas göstəricilərindən biridir. O, müəyyən dövr ərzində ölkə daxilində istehsalçı vahidlər-rezidentlər tərəfindən istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin son nəticələrinin dəyər ifadəsində cəmini xarakterizə edir və ölkənin iqtisadi inkişafının ümumi indikatoru hesab olunur;

-MHS-də istifadə olunan ÜDM, XDM, ÜMG və XMG və s. göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar vardır və bu göstəricilər iqtisadiyyatda baş verən proseslərin müxtəlif cəhətlərinin aşkar edilməsində biri digərinə şərait yaradır və onu tamamlayır;

- ÜDM göstəricisindən ölkənin və regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsini, onun artım sürətini, istehsalın nəticəsini, başqa göstəricilər arasında mövcud əlaqə və nisbətləri və s. müəyyən etmək üçün geniş istifadə olunur. ÜDM –dan həmçinin beynəlxalq miqyasda istehsalın həcmnin, əhalinin həyat səviyyəsinin, iqtisadi artım sürətinin hesablanmasında, habelə bir sıra göstəricilərin səviyyəsinin (dövlət büdcəsi kəsrinin , təhsilin, səhiyyənin saxlanması və inkişaf etdirilməsində, ölkənin müdafiəsi üçün ayrılan xərclərin ümumi daxili məhsula xüsusi cəkisi və s.) müəyyən edilməsində istifadə edilir.

-Ümumi daxili məhsul aşağıdakı metodlarla hesablanır : a) istehsal metodu; b) son istifadə metodu; c) bölgü metodu ;

-ÜDM-un həcmi istehsal üsulu ilə müəyyən olunduqda onun əsas komponentləri məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı, aralıq istehlak, ümumi əlavə dəyər, istehsala və idxala vergilər və istehsala və idxala subsidiyalardır.

Aralıq istehlak digər əmtəə və xidmətlərin istehsalı prosesində həmin dövrdə istehlak olunmuş əmtəələrin və göstərilmiş bazar xidmətlərinin dəyəri deməkdir;

-ÜDM son istifadə metodu ilə aşağıdakıların cəmi kimi müəyyən edilir : a) əmtəə və xidmətlərin son istehlak xərcləri ; b) ümumi yığım ; c) əmtəə və xidmətlərin idxal-ixrac qalığı;

-ÜDM bölgü metodu ilə hesablandıqda aşağıdakılar cəmlənir : a) muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi ; b) istehsala və idxala görə alınan xalis vergilər (bu məqsəd üçün verilən subsidiyalar çıxılmaqla) ; c) ümumi mənfəət və ümumi qarışıq gəlirlər;

ÜDM-in hesablanması istifadə edilən bölgü metodu əsas metod deyildir. Çünki onun təkmilləşdirilməsi ehtiyac vardır. Bu səbəbdən də bölgü metod ilə bir o qədər geniş yayılmamışdır;

-Müxtəlif hesablamaları aparmaq üçün ÜDM əsas, sabit, cari və bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir. ÜDM-in fiziki həcmnin və qiymətlərin dinamikasının hesablanması indeks metodundan geniş istifadə olunur. Bunların içərisində ÜDM-in fiziki həcmi və deflyatoru indeksləri xüsusi yer tutur. Paaşe və Laspeyres indeksləri də hesablanır. MHS metodologiyasına uyğun olaraq hər beş ildə bir dəfə müqayisə üçün əsas götürülən il dəyişdirilməlidir. Çünki daha uzun dövr ərzində ÜDM-in strukturunda və qiymətlərində çox böyük dəyişikliklər baş verir;

- Ümumi daxili məhsulu sabit qiymətlərlə qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir;

14) Ümumi daxili məhsulu hesablayarkən nəzarət edilməyən iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi də olduqca vacibdir. Çünki bu iqtisadiyyat bir sıra göstəricilərin təhrif olunmasına səbəb olur;

15) Azərbaycan Respublikasında 2014 –cü ildə 2013-cü ilin qiymətlərində bütün fəaliyyət növləri üzrə əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışın həcmi 84 121,0 milyon manata, aralıq istehlakın həcmi 28 397,8 milyon manata ,əlavə dəyərin həcmi isə 55 723,2milyon manata bərabər olmuşdur. Bu dövrdə məhsula və idxala vergilər 4 233,9 milyon manat, məhsula və idxala subsidiyalar 166,6 milyon manat və bazar qiymətlərində ÜDM 59 790,5 milyon manat təşkil etmişdir.

16)Ümumi daxili məhsulun həcmi 2005-ci ildə 12522,5 milyon manat və ya 13238,7 milyon dollar,2006-cı ildə 18746,2 milyon manat və ya 20983,0 milyon dollar, 2007-ci ildə 28360,5 milyon manat və ya 33050,3 milyon dollar, 2008-ci ildə 40137,2 milyon manat və ya 48852,5 milyon dollar, 2009-cu ildə 35601,5 milyon manat və ya 44297,0 milyon dollar, 2010 –cu ildə 42465,0 milyon manat və ya 52909,3 milyon dollar,2011-ci ildə 52082,0 milyon manat və ya 65951,6 milyon dollar,2012-ci ildə54743,7 milyon manat və ya 69683,9 milyon dollar,2013-cü ildə 58182,0 milyon manat və ya 74164,4milyon dollar olmuşdur.2014-cü ildə ölkədə 58.9 milyard manatlıq və ya 2013-cü illə müqayisədə 2,8 faiz çox ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur.

17) 2010– 2014-cü illərdə ÜDM-da faktiki son xərclərin və ümumi yığımın həcmi mütəmadi olaraq artmış,xalis ixracın həcmi isə azalmışdır.

18) 2005-2008-ci illərdə ümumi daxili məhsulun istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin payı ildən - ilə artmışdır. Beləki, ümumi daxili məhsulun formalaşmasında qeyri-dövlət bölməsinin payı 2005-ci ildə 77,8%, 2006-cı ildə 81,0%, 2007-ci ildə 84,0%, 2008-ci ildə 84,5% olmuşdur. 2009-cu ildə bu göstərinin səviyyəsi 2008-ci illə müqayisədə 3,3% azalsada,2009-2013-cü illərdə onun səviyyəsi 81,2-82,5% arasında tərəddüd etmişdir.

19) 2015-ci ildə ölkədə 54352,1 milyon manatlıq və ya 52969,6 milyon dollarlıq ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. İstehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun həcmi 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə 2,8 % artsada,2014- cü illə müqayisədə 2015- ci ildə1,1 faiz artmışdır.

20) 2016-cı ilin birinci rübündə ölkədə 12,6 milyard manatlıq və ya əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,5 faiz az ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir. Azalmanın əsas səbəbi tikinti və nəqliyyat sektorlarında məhsul və xidmətlər istehsalının müvafiq olaraq 32,5 faiz və 14,5 faiz azalması olmuşdur.

21) 2005-2015-ci illərdə ÜDM-in real həcmi 4,3 dəfə, o cümlədən neft sektorunun həcmi 2,8 dəfə, qeyri-neft sektorunun həcmi 5,7 dəfə artmışdır.

22) 2014-cü ildə yaranmış ümumi daxili məhsulun 41,5%-i sənayedə, 5,3%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda, 12,5%-i tikintidə, 6,3%-i nəqliyyat və rabitədə və 27,1% digər sahələrdə istehsal edilmişdir.

23) Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2015-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1.1% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8.0 faiz bəndi artaraq 69.3% təşkil etmişdir.

24) Dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə düşməsi qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafını bir daha zərurətə çevirir. Elə 2016-cü ildə də neftin qiymətində artımların olacağı proqnozlaşdırılır. Lakin neft ölkəsi olaraq Azərbaycanın bundan ciddi zərər görəcəyi ehtimal edilmir. Çünki, ölkəmiz qeyri-neft sektorunda güclü potensiala malikdir. Xüsusən sənayenin, turizmin, aqrar sektorun, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına geniş şərait var. İndiki dövrdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi gücləndirilməlidir. Daxildə və xarici bazarlarda rəqabətə davamlı məhsullara diqqət artırılmalıdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün daxili investisiyalarla bağlı geniş proqram işlənilməlidir. Yerli və xarici iş adamlarının bura cəlb olunması istiqamətində geniş işlər aparılmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Milli Hesabları 2015. Statistik məcmuə. Bakı. “ Səda “ nəşriyyatı , 2015
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015
3. A.İ. Cabbarova, V.R. Dünyamalıyeva. Milli Hesablar Sistemi. Dərs vəsaiti, 2015,
4. A. İ. Cabbarova ” Beynəlxalq statistika” fənnindən metodik göstəriş. Bakı. 2011
5. Akif Məmmədov . Sosial – iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. “ Şərq – Qərb “ nəşriyyatı . Bakı 2000.
6. Ə.İ. Əliyev. Statistikanın nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı, 2010
7. I.M. Həsənov “Sosial-iqtisadi statistika” Dərs vəsaiti Bakı 1988.
8. I.M. Həsənov “Sosial-iqtisadi statistika” metodik göstəriş Bakı 2006.
9. İqtisadi nəzəriyyə kursu: İqtisadi nəzəriyyənin ümumi əsasları. Mikroiqtisadiyyat. Makroiqtisadiyyat. Milli iqtisadiyyatın əsasları, AzDIU Tərcümə edilmiş dərsliklər, Bakı 2015
10. P.Q. Muradov. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslik, Bakı , 2010
11. R.Ş. Məmmədov. “Milli Hesablar Sistemi., Dərs vəsaiti, Bakı 1997
12. R.Ş. Məmmədov. “Beynəlxalq statistika”. Dərs vəsaiti, Bakı, 199
13. S.M. Hacıyev. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2005
14. S.M. Yaqubov, A.C. Məmmədov. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik, Bakı, 2011
15. S.M. Yaqubov, Ə.İ. Əliyev. Statistika. Dərslik, Bakı, 2015
16. Yaqubov S.M., Məmmədov A.C . “Sosial – iqtisadi statistika “ fənnindən metodik göstəriş . Bakı 2006 .
17. S.M. Yaqubov, Ə.İ. Əliyev. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. Bakı 2006.
18. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. (O.Q. Məmmədlinin ümumi redaktorluğu ilə) Gəncə 2011.
19. Б.И. Башкатов. Международная статистика, М, 2013
20. Б. Н. Салин, Е. П. Шпаковская .”Социально - экономическая статистика” М. 2003

- 21.Экономическая статистика. Учебник / Под ред. Ю.Н.Иванова – М,ИНФРА- М, 2012
- 22.Курс социально – экономической статистики. Учебник для вузов (Под ред. М.Г.Назарова). М. 2010
- 23.П.Липе. Экономическая статистика, Стат. Очерки, Т.1. – ФСУ Германии,1995
- 24.Национальное счетоводство. Учебник (Под ред. Г.Д.Кулагиной). М.Финансы и статистика, 1997.
- 25.А.В Яковлева.Экономическая статистика (карманный формат), Издатель: Риор, 2009 17.А.Е.Суринов. Статистика.Учебник. Издатель: РАГС, 2011
- 26.Теория статистики. Учебник. Под ред. проф. Р.А. Шмойловой. М.2010
- 27.Основы национального счетоводства. Учебник / Под ред. Ю. Н. Иванова, ИНФРА,М,2005
28. Э.Ю. Есипова. Система национальных счетов: краткий курс, финансы и статистика, 2010
- 29.О.Образцова, О. Копейкина. Система национальных счетов, М, 2008
- 30.Рябушкин Б.Т.Международная статистика. М.Статистика , 1995.
- 31.Сиденко А.В ., Башкатов и др. Международная статистика. М., 19
- 32.Микроэкономическая статистика. Учебник. (Под ред. С.Д.Ильенковой) - М. Финансы и статистика, 2004
- 33.М.М.Новиков., И.Ю. Теслюк. Макроэкономическая статистика, Минск БГЭУ, 1996
- 34.Т.Курашева. Основы международной социально- экономической статистики, Из-во: МГИМО - Университет, 2011
- 35.Ю.Н.Иванов, Л.А.Карасева. и др. Система национальных счетов - инструмент макроэкономического анализа. Учеб. пособие под ред. Ю.Н.Иванова. М.: 1996
- 36.www.stat.gov.az